

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 73
(19506)

2021 чылдың
сентябрь 29
среда

Хүннүн үнери — 06:26
Ажары — 18:12
Хүн дурту — 11:46

Садар өртээ хостуг 12+

Дүжүлгеге саадаан

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ – ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ

Бо чылдың сентябрь 17 – 19 хуннерде соңгулдаларга Тывада соңгукчуларның хей кезинин деткимчезин алган Владислав Ховалыг Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы албан-дужаалга ажылдап киргениниң ёзулалы дүүн, сентябрь 28-те, 15.00 шакта Виктор Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен.

Тываның хөгжүм-шии театрының

сценазынче Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күрүне туктарын үндүрген соонда Владислав Ховалыг Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы албан-дужаалга ажылдап киргениниң ёзулалы эгелзэн.

2021 чылдың сентябрь айның 17 – 19 хуннеринде бадылаашкынарның түңнелдерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Олег Фортуна дыңнадып, соңгукчуларның хей кезинин бадылаашкынын Владислав Ховалыг алгаш, Тыва Республиканың

Баштыңы – Чазааның Даргазы албан-дужаалга соңгуктанын чарлаан.

Тыва Республиканың Конституциязынга Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы Владислав Ховалыг оң холун салгаш, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституцияларын ыяк сагып, Тываның чонунун эрге-ажыктары, чаагай чоруу дээш шынчы болгаш ак сеткилдиг ажылдаарын Тыва Республиканың күрүне дылдары орус болгаш тыва дылдарга даңгыраглаан.

Владислав Ховалыг Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының даңгыраан берген соонда, бо албан-дужаалдың ылгавыр демдектери Тываның Баштыңының хөрек демдээн болгаш таңманы аңаа тывыскан.

Оларны Владислав Ховалыг хүлээп алгаш, Тываның Баштыңы албан-дужаалга канчаар ажылдаарын, мурнунга кандыг сорулгаларны салганын каксызы-биле чугаалаан. Ооң чугаазының кол утказы — Тываның хөгжүлдэи дээш ажылга чонну каттыштырары. “Тарамыктар каттышкаш – күш болур” деп тыва үлегер домакты чугаазынга ол ажылгаан. Владислав Ховалыгның ынчаар чугаалаанында үндэзин бар деп болур, чүге дээрге сөөлгү үеде тыва ниитилелде тарамык чоруктуң им-демдээ тыптып келген. Тыва ниитилелди улам сырый каттыштырып болур тура-сорук Тываның Баштыңына чоннуң соңгааны Владислав Ховалыгга бар дээрзин ооң баштайгы ажыл-херектери бадыткаан.

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының албан-дужаалына соңгуктаны-биле холбаштыр Владислав Ховалыгга Россияның Президентизинин Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Вадим Головкин байыр чедирип тургаш, “В. Ховалыг ниитилелди улам сырый каттыштырып, хамаатыларның хей кезинин бүзүрелин чаалап алган” – деп демдеглээн.

Владислав Ховалыгның Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы албан-дужаалга ажылдап киргениниң ёзулалына күш-ажылдың хоочуннары, республиканың хөгжүлдэинге боттарының улуг үлүүн кириген кижилер чалаттырган. Оларның аразында совет болгаш россияжи үелерде Тываның бирги удуртукчулары чораан Григорий Чоодуевич Ширшин, Шериг-оол Дизижинович Ооржак болгаш Шолбан Валерьевич Кара-оол база бар болган.

Республиканың бирги удуртукчузунга чугула херек эртем-билигиг, ажил-агыйжы арга-дуржулгалыг Владислав Ховалыгның Тываның Баштыңы албан-дужаалга ажылдап кирипкенин ажил-агыйжы, экономикага, культурага дээш өске-даа адырларга эки талаже өскерилгелер-биле чон холбап турар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруу.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КӨСКҮ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ БОДАЛДАРЫ

Тыва Республиканың эң бир дугаар Президентизи Шериг-оол Ооржак: «Бүгү чонга байырым чедирип тур мен. Владислав Ховалыгның ал-бодунга, өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге, чоок эш-өөрүнге аас-кежикти, кадыкшылды күзедим! Чаа хүлээнип ап турар улуг харысалгалыг ажылынга чону дээш чедиишчиниг ажылдаар дээрзинге идегеп тур мен.

Кол-ла чүүл чүл дээрге дарганың ам чаа кылган илеткелинде кончук тодазы-биле чугаалаан сөстөрүнге таарзындым. Бир-ле дугаарында кижиги айтыры ди-дир. Кижиги бүрүзүнге чедип тургаш, кижиги бүрүзү-биле ажылдаар. Кижиги бүрүзүнүң дугайында бодап тургаш, кижиниң сай-зыралын чедип алыр дээн сөстери менээ кончук үнелиг болду.

Мен бодаарымга, суму болгаш ко-жуун даргаларындан сайыттарга чедир дарганың салган сорулгазын чедип алыр дээш, ооң берген даалгаларын дарый күүседип, бүгү талазы-биле Владислав Товарищайовичиге дуздалажыр болза эки».

ТР-ниң садыг-саарылга палата-зының президентизи Аяс Мөңгө: «Владислав Ховалыг кыска үе иштинде бодун ажилгыр удуртукчу кылдыр көргүстү. Ооң кылган ажылын үнелеп, аңаа бүзүрээш, дем-биле соңгуп алдым. ТР-ниң Баш-тыңының албан-дужаалын хүлээнген байырлыг дүжүлгө, езу-чаңчылын шупту кады көрдүм. Эң хей соңгукчунун үнүн ап, тирилик үнгөш, бөгүн ажылдап эгелей бергени бо.

Ынчангаш садыг-үлөттүр палатазының болгаш хууда сайгарлыкчыларның өмү-нээзинден изиг байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар республикавыс сайзы-раар кылдыр улуг күжүн мөөңнөп ажыл-даарын күзедивис. Хөмүр-даш болгаш электри өрттээн эвээжеткеннге докта-авайн, өске-даа чидиг айтырыгларны дарый шийтпирлеп, чонунун идегелин өжүрбейн, кызымаккай ажылдаарын күзээр-дир бис».

Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы Чурук ШОЙ: «Бөгүн бистиң чаа Чазак Даргазының дүжүлгөге саадаан байырлыг езулалы болду. Чазак Даргазы Владислав Товарищайович Ховалыг чер-ле улус чон-биле ажылдап чораан, дур-жулгазы улуг деп санап турар мен. Чону-биле онзагай кады ажылдап, ажил-ижин эки уштап-баштай бээр деп бүзүрелдиг мен. Республиканың удуртукчузунун бо каш айлар иштинде, кыска үе дургузун-да, кылган ажил-ижин эскерип турдум. Чыып алган бодунун командазы эки-дир. Ол дээрге чылдар-биле кады ажылдаар, оларның чедиишчиниг ажил-ижин үе көргүзе бээр боор деп бүзүрөп тур мен.

Бодун Тываның Чурукчулар эвилелин уштап-баштап чоруур чурукчу, чогаа-дыкчы кижиги болганымда, Владислав Ховалыгны бисче, чогаадыкчы ажил-иш кылып чоруур чон-биле, быжыг харылзаа-ны тудуп, кады эки ажылдай бээр боор деп бүзүрелдиг мен. Ол республиканың удуртукчузунун албан-дужаалына түр үеде ажылдап эгелээш-ле, хей-ниити ор-ганизацияларын эки хаара тудуп, олардан сүме дыңнап, кады ажылдай бээр байдал-дарны кыска үе дургузунда көргүзүпкен».

СЕРГЕЙ ШОЙГУ ДАКПЫРЛАП АЖЫЛДААР

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының үезинде "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партияның даңзын баштап турган Сергей Шойгу, Сергей Лавров дээш өскелер-биле-даа Владимир Путин ужурашкан. Эрткен соңгулдаларга тиелелге-биле оларга байырны Президент чедиргеш, "Чаңгыс демниг Россия"-ның партийжи комиссияларының чамдык кежигүннери чурттуң чугула адырларын хайгаарап башкаларының дугайында чугаалаан.

Чижээлээрге, Чөөн Сибирьни хөгжүдөр талазы-биле комиссияны Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу хайгаарап башкаар. "Чөөн Сибирьни хөгжүдөзүн дугайында бодалдарын Сергей Күжүгетович меңээ каш-даа катап чугаалап, ону хөй-ниитиге чарлаан-даа кижиге" – деп, Владимир Путин чугаалаан.

Чурттакчыларының ниити саны 300 муң хире 3–5 хоорай Чөөн Сибирьге туттунар ужурул деп бо чылдың август айда Новосибирскиде Академия хоорайжыгажына эртемденер-биле ужуражышкын үезинде Сергей Шойгу чугаалаан. Хоорай бүрүзүн ону тудар девискээрни хөгжүп болурунун байдалдары-биле холбаштыр тудар ужурул деп, ол демдеглээн. Чижээлээрге, Братск биле Красноярск хоорайларның аразына тус черниң казымал байлактарын чүгө казып алырынга эвес, а ону болбаазырадырынга, оон үнген продукцияны бедик технологиялар тургузарына ажыглаары-биле холбаалыг хоорайны тудуп болур деп, Сергей Күжүгетович айткан. Канск хоорайның чоок-кавызынга хөмүр-даш болбаазырадыр химиктиг бүдүрүлгени, Лесозаводск хоорай ынчаар "Арга-Ыяш болгаш тудуг материалы" кластерни тургузуп болурун база чугаалаан.

Сергей Шойгунун бодалы-биле алырга, Чөөн Сибирьниң девискээринге тудар хоорайларже Россияның улуг компанияларының штаб-квартиралары база көже бээр ужурул. Ол чүүл оларның акша-хөреңгизин тус черниң байлаан казып тывар, болбаазырадыр, бедик технологияларны сайзырадырынга, ол бүгүнүн инфраструктуразын тургузарына ажыктыг болур.

Чөөн Сибирьни улам ыңай хөгжүдери бо девискээрни сайзырадырының планынга үндөзүлгө болуру чугула дээрзин база Сергей Шойгу демдеглээн. Бо девискээрже туттунар хоорайларже кижилерни хаара тудары-биле ипотеканың хуузу чиигедери, ие капиталының хемчээлин улгаттырары чугула.

"Сибирьге чуртталга үндөзүни-биле өскөрлү ужурул. Чаа хоорайларны тударының идеязы чүгө тыптып келгенил? Чүгө дээрже ажылдаарына, чурттаарына болгаш дыштарына таарымчалыг девискээр амгы хирлиг үлөтпүр зоналарының орнунга тургустунар ужурул" – деп, Россияның камгалал сайыды С. Шойгу чугаалаан.

Экономика болгаш политика айтырларының тайылбырлакчыларының чамдызының бодалдары-биле алырга, Чөөн Сибирьни хөгжүдөр дээш кандыг хемчеглерни алыры чугула дээрзин Владимир Путин биле Сергей Шойгу ханы сайгарып чугаалашкан соонда, камгалал сайыды ол идеяны чарлаан. Ону боттандыраарының үези кээрге, Сергей Шойгу Чөөн Сибирьни хөгжүдери-биле холбаалыг кончук харысалгалыг албан-дужаалче шилчий берип болур.

Чурттар аразына кады ажылдажылга болгаш даштыкы чурттарда чаңгыс чер-чурттуулары-биле деткир талазы-биле партийжи комиссияны даштыкы херектер сайыды Сергей Лавров хайгаарап баштаар.

"Чаңгыс демниг Россия"-ның партийжи комиссияларын хайгаарап башкаар-даа турар болза, Сергей Шойгу биле Сергей Лавров амгы албан-дужаалдарын ээлеп арттар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

БОДУ ХАНДЫРТЫНЫП ШЫДААР РЕСПУБЛИКА БОЛУ БЭЭР АРГА БАР

"Чоннун бүзүрелин бадыйткап, сула салдынмай, регионнун болгаш чурттуң сайзыралы дээш ажылдаар" – деп, чурттуң Президентизи В. Путин чоокта чаа болган соңгулдаларның түңнели-биле удуртукчу болган губернаторларга чагаан.

Оларның кичээнгейин чугула айтырылгарже угландырганы ол. Республикаларның сайзыралына чугула херек чүүлдерни шуптузун ажылдап, өөренип көөр аргаларны тывар даалганы күрүне Баштыңы губернаторларга берген.

Тыва Республиканың соңгуткан удуртукчузу В. Ховалыг бодунун социал четкиде блогунга ол дугайында демдеглээн:

"Бөгүн Россияның Чааа регионнарны шупту талазындан деткир дээш, болдунар-ла аргаларны ажыглап, дилеп турар. Ынчангаш аңгы-аңгы программалар болгаш төлөвилелдер ханы уткалыг болгаш чидиг айтырылгарны көдүргөн чагыларны чогуур үе-шаанда кирип, шыңгы харысалгалыг болуру чугула.

Шак ындыг программалар, төлөвилелдер болгаш деткимче барда, бодун боду хандыртынып шыдаар республика болу бээр арга бар".

Бистиң корр.

ГРИПП БОЛГАШ ОРВИГЕ УДУР ТАРЫДАРЫН УТПАҢАР

Бо хүннерде Тывада күскү сезон аайы-биле хөй уруглар ОРВИ болгаш грипптен аарып эгелээн. Аңаа удур ылаңгыя бичии чаштар болгаш шко-лачылар, ортумак тускай өөредилге черлериниң сургуулдары дарый тарыдып алыры чугула деп эмчилер сүмелеп турар.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының парлалга албанының дыңнатканы-биле республиканың эмнелге албан-черлеринде гриппке удур дараазында вакциналар келген.

Улуг улусту тарыыр Совигрипп деп вакцинаның саны – 33070 хемчээлдиг.

Бичии улусту тарыры-биле көрдүнгөн «Ультрикс Квадри» вакцинаның саны – 26600 хемчээлдиг келген.

Амгы үеде улуг улустун 19,5 хуузу 19 928 кижиге гриппке удур тарыткан. План езугаар 102 032 кижиге тарыткан турар ужурул.

Бичии улустун 7,6 хуузу 7227 тарыткан. План езугаар 94 368 кижиге тарыткан турар ужурул.

Ада-иелер уруг-дарыының кадыкшылынче улуг кичээнгей салыры чугула. Чүгө дээрже уруглар садтары болгаш

школаларда грипптен уруглар саны хүнден-хүнче көвүдөп турары-биле чамдык уруглар албан черлери хагынып, кичээлдер база катап онлайн хевирде эртип эгелээн. Ол байдал ылаңгыя өөреникчилерниң эки билиг чедип алырынга кончук шаптыктаар дээрзин эрткен чылдарның дуржулгазы көргүскөн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Ч. У. Каржалды шаңнаарының дугайында Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Чейнеш Урнзаевна

Каржалды – Тес-Хем кожуунун чагыргазының социал политика талазы-биле даргазының оралакчызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. ХОВАЛЫГ Кызыл хоорай

2021 чылдың сентябрь 22 №362

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының соңгуттурган депутады Сарыглар Айдың Николаевичини бүрүткээриниң дугайында

2021 чылдың сентябрь 27 № 174/924-7
Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2021 чылдың апрель 28-те үндүргөн «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларына бүрүн эргелерни Россия Федерациязының субъектилеринде соңгулда комиссияларынга, девискээр соңгулда комиссияларынга дагырының дугайында» №4/28-8 доктаалын күүседир-биле, «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 92-ги чүүлүнүн 6-гы кезээн удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2021 чылдың сентябрь 21-де үндүргөн № 173/915-7 доктаалына даянып, «Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-

биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының соңгуттурган депутады А.Н. Сарыгларның «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 92-ги чүүлүнүн 1-ги кезээнде көрдүнгөн негелделерни күүседир-биле холбаштыр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

«Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының соңгуттурган депутады Сарыглар Айдың Николаевичини бүрүткээр.

«Тыва Республика – Тываның чаңгыс мандаттыг №32 соңгулда округу» чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының соңгуттурган депутады Сарыглар Айдың Николаевичиге доктааттыг үлөгер-майыктың шыңзылгасын бээр.

Ук доктаалды Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының чорудар.

Ук доктаалды республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарына парлаар, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде албан езу сайтына чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Көдээ ажил-агый

1000 ГЕКТАРГА ТАРАА ТАРЫЫР
СОЛУГГАНЫ САЛГАН

Республиканың көдээ ажил-агый адырында «Кировец» болгаш «Беларусь» деп чаа тракторлар немешкен. Чаа техника амгы үениң негелделеринге дүгжүр. Тараа тарыыр шөлдерни ам-даа улгаттырып болур арга бар апарган. Кожууннарда оон мурнунда ажыглаттынмайн турган черлерни безин немей чардырып, тараа-быдааны көвүдөдир тарып болур.

Республиканың чаа соңгуткан удуртукчузу Владислав Ховалыг база «Чаңгыс демниг Россия» партиясының депутаттарының дилээ-биле РФ-тиң чазаның федералдыг бюджетинден деткээни 1,5 миллиард рубль акшазындан Тываның Көдээ ажил-агый яамызынга 64 сая рубльди аңгылаан. Тываның Көдээ ажил-агый яамызы ол акша-хөреңги-биле чаа тракторларны саткан.

Тывада арат ажил-агыйлыктар хөй. Ынчангаш кым ук тракторларны алырын тодарадыры-биле конкурсту чарлаан турган. Конкурска Таңды кожуундан хууда сайгарлыкчылар Михаил Санников болгаш Николай Чульдун, Бии-Хем кожуунун «Бии-Хем» кооперативи, Улуг-Хем кожуундан «Оргаадай» хууда көдээ ажил-агый кооперативи «Кировец» деп эң күштүг тракторларны алган.

Илииртээр херекселдиг «Кировец» хондур, хүнзедир 40 га черни чардырыптар. А дөрт «Кировец» ол хире үе дургузунда каттышкаш, 3700 га 30 ажыг чылдар иштинде куруккан черлерни тараа тарыырынга белеткептер. Чаа техника бо хүннерде тарылга сезонунда шөлдер белең болзун дээш, ажылын кылып кирипкен.

Бии-Хем кожуундан чаа трактор алыр аас-кежиктиг болган «Бии-Хем» кооперативиниң даргазы Айбек Монгуш-биле оон ажил-агыйының дугайында чугаалаштым.

2019 чылда кооперативти ажыткаш, ажылдап эгелзэннер. Бир дугаар чылында 100 гектар черге тараа тараан. Бо күзүн 600 гектарда тараан тарааны ажаап алыр деп турар. Келир чылын 1000 гектар чедир тараа тарыыр деп сорулганы салган.

Кооперативтин мурнундан ол республиканың Көдээ ажил-агый яамызындан дуза дилеп кээп турган. Тракторлар садып алыр аргазын көрүп, лизинг ап болур аргаларын Айбек өөренип көрүп турда, конкурс чарлапкан. Эге дээрзинде тракторну хөлезиге алыр, оон чоорту садып алыр керээни чарып алганнар. Амгы үеде чер чарар андазынны, илиири дээш бүрүн дериг-херекселдиг тракторну хөлезиге алган. Эге чылдарында чаа трактор-биле акша-көпеекти ажылдап алгаш, оон соонда садып ап болур арга бар апаар.

Ук конкурска тараа тарып турар, чер ажил-агыйлыг хууда сайгарлыкчылар киришкен. Чериниң документизин, кайы хире шөлде тараа тараанын, кайы хире дүжүт манап турарын, чыл санында төлөп турар үндүрүүнүн түнүн, орулгазын дээш

шуптузун айыткан документилен чыып дужааган.

«Бии-Хем» кооперативтин ажил-агыйының угланышкыннары аңгы-аңгы: колбаса цеги, мал-маган ажылы, сиген-ширбиил белеткели, тараа-быдаа тарылгазы дээш янзы-бүрү. Кат, тоорук үезинде чоннуң чыып алган кадын, тооруун хүлээп алгаш, мөөңү-биле соңгаар апарып дужаап база турар.

Кооперативке эгезинде дөрт кежигүн турган. Амгы үеде ийи кижиге арткан. Кооперативче кириксең турар сайгарлыкчылар бар. Анаа-ла душкан-на улусту кирип албас болгай, ынчангаш ол айтырыгны өөренип көрүп турарын Айбек чугаалады.

Тракторнуң хөлезиге бир айда 100 муң ажыг рубль. Хөлезигин Көдээ ажил-агый яамызының фондузунга төлээр. Ам-даа каш чыл дургузунда тура дүшпейн тарааны тарыптар болза, ук тракторнуң өрттөн долузу-биле эгидиптер. «Бии-Хем» кооперативи алызында барып тракторну боттарынга арттырып алыр деп сорулганы салгаш, ажылдап кирипкеннер. Бир эвес тарып алган тарааның орулгазы 700 хуу кылдыр өзүп кээр болза, трактор өрттөнгө күш чедер апаар. Амдызында тракторну бүрүнү-биле садып алыр аргазы чок.

— Кижиге черле бодунуң хире-шаан миннип, бюджетин санап-бодоп ап чоруур болза эки. Ынчангаш ам-даа беш-алды чыл ажылдапкаш, садып алыр бис деп бодаар-дыр мен. Бо трактор чүгле чер чарар, ону болбаазырадырынга херектиг трактор-дур. Тывада оон өске ыңдыг улуг трактор ажылдакчы дег бүдүрүлгелер-даа чок боор оң. Оон ыңай харын, мал чеми белеткеп турар үеде, хөй сиген-ширбиил чүдүрүп каан принциптерни кожуп алгаш, аай-дедир сөөртүп болур бис — деп, Айбек Монгуш чугаалады.

Кыжын тараа тарыыр шөлдерге хар хөртүктөлип тапталгаш, чазын суггат болзун дээш, улуг тракторну ажылдаар. Кышкы үеде база улуг трактор херек. Хар черден бусталып үнмейн, черге кадып чыдып калзын дээш, тускай ажылдарны кыжын ол трактор-биле чорудар.

— Чүге улуг тракторну ап турар бис дээрге, үе-дир ийин. Улуг трактор-биле ажылдаарга, үе камнап алыр. Тарааны тарыыр болгаш ажаар үе дыка кыска. Ынчангаш четтигер дээш кызар бис. Агаар-бойдусту көрүп тургаш тарыыр, тарааның бышкан-бышпаанын хынап тургаш, ажаар. Чер ажил-агыйынга агроном база чугула херек. Кооперативисте чаңгыс агроном бар. Аныяк агроном өөредип алыр күзүлдиг бис. Сигенни 400-500 тонна чедир кылып белеткеп тур бис. Ниитизи-биле үш бичии трактор бар. Оон

аңгыда, чүкчүдүрер 10 хире машиналыг бис. 600 гектарга тарып алгаш, 900 хире тонна тарааны ажаап ап турар бис. Кандыг-даа ажил-агыйга шаптараазыннар бар болур. Бисте база бергедээшкыннер бар. Бодувус комбайнныг болуксаар бис. Комбайнны чүгле чагыг езугаар бүдүрүп турар. Назарово хоорайда заводка техниканың өрттөңнү 10 хуузун 780 муң рубль акшаны баш бурунгаар төлөп-даа каарывыска, ам-даа чок-тур. Завод кылып четтикпейн турар. Бир комбайн дээш 10 хуузун төлөзү, чагыг кирирге, 9 ай болгаш доостур. Комбайнны эрткен чылын-на чагаан болза эки. Эрткен чылын мындыг улуг планнарлыг апаар бис деп бодувус билбээн, бүзүрөвчү бис. Шаанда тараа тарып турган октаттыг шөлдерни ажылдапче кирирге дээш, кызып турар бис. Ол шөлдерни ажылдапче кирирге база улуг айтырыг. Чүге дээрге аалдар ында-мында кыштаан, чайлаан, күззүн, чазаан тараа тарыыр шөлдерниң ортунда тудуп алган болур. Шаандагы тараа шөлдерин ээлеп алган олурар. Тарааны гектар гектары-биле эңдере тарыптарга, мал-маганын тараа шөлүнче кири салыптар. Канчап бардың деп чеде бээрге, тараа шөлүн кажаалап ап дээр — деп, Айбек Монгуш хомудалын илеретти.

2022 чылдан 2027 чылга чедир чер ажилынга хамаарыштыр республиканың тургузуп алган программаның РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызы чүүлдүгүнүп, эки деп санаан. Ам чүгле ук программаны боттандыраар акшаландырышкын документизинге атты салып, бадыткаарын манаар. Бир эвес ук программаны, шынап-ла, бадылаптар чүве болза, республиканың көдээ ажил-агый адырынга чыл санында 1,8 млрд рубль акшаны федералдыг бюджеттен, 1 млрд рубльди республика бюджетинден, 4 млрд рубльди хууда инвесторларны хаара тудуп тургаш, немээрин Тыва Чазак планнап турар. Көдээ ажил-агый сайзырап, куруккан черлерге тараа-быдааны шаандагы дег долдур тарып, тыва чон тодуг-догаа, бай-байлак чурттаар-ла болзунам!

МАЛ ЧЕМИНИНГ
ЧҮГЛЕ ХЕМЧЭЭЛИ
ЭВЕС, ШЫНАРЫ
БАЗА ЧУГУЛА

«Тувинская» күрүнениң агро-химиктиг албан станциязы (Агро-хималбан) кезип белеткээн мал чеминиң шынарын хынап эгелзээн. Республиканың Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Өвүр, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем база Улуг-Хем кожууннарда 42 черде белеткээн сигенниң хевирлерин хынаан. Хыналданың түңнели сентябрь 24-те болу бээрин Тываның Көдээ ажил-агый яамызы дыңнаткан.

Республика мал чеми белеткээр планын 114 хуу күүседип, азы 268,6 муң тонна чайгаар үнген сигенни, 16,9 муң тонна тараан сигенни, 1,9 муң тонна сенажы курлавырлаан. Бии-Хем база Чаа-Хөл кожууннарда бо чылын сиген элбек болган.

Республиканың хууда дузалал ажил-агыйлары эң хөй мал чемин, азы ниити белеткээн мал чеминиң 70,9 хуузу хире, азы 191,7 муң тонна сиген-ширбиилди кескен. «Чаа сору» төлөвилел малчыннары 3,6 муң тоннаны, «Инек — чөмгерикчи малым» киржикчилери 4,0 муң тонна сигенни кезип, чыып алган.

Эң хөй сиген-ширбиилди: Таңды — 133 хуу азы 28,519 муң тоннаны (планын 33 хууга ажыг күүсеткен), Сүт-Хөл — 132,5 хуу азы 32,708 муң тоннаны (планын 32,5 хуу хөй), Чөөн-Хемчик — 131,6 хуу азы 30,749 муң тоннаны (планын 32 хууга ажырган) база Каа-Хем кожуун 131 хуу азы 27,407 муң тоннаны (31 хууга планын ажырган) белеткээн.

Боттарында сиген шөлдери чок Мөңгүн-Тайга кожууннуң ажил-агыйлары Чөөн-Хемчик, Таңды база Улуг-Хем кожууннардан мал чемин алыр.

Сүт-бараан фермаларында 1961 тонна хоолулуг чөм сенажы белеткээн, азы планын 77 хуузу. Каа-Хем кожууннуң ажил-агыйлары хоолулуг мал чеминиң белеткелинче кирбээнин яамы дүвүрел-биле дыңнаткан. Ол ажылды дарый эгелзэрин сүмелзээн.

Бо чылын курлавырга мал чемин шыгжап алырын муниципалитеттерге чагаан турган. Мөңгүн-Тайга, Тожу база Тере-Хөлден аңгыда, 14 муниципалитеттер стратегтиг курлавырны чыып шыгжаан. Сентябрь 18-тиң хүнү-биле алырга, 1 560 тонна мал чемин курлавырлаан, азы 112 хуу.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Уран-оол Ондарның чугаазы-биле алырга, мал чеминиң белеткели ниитизи-биле эки чоруп турар болгаш планын 14 хууга ажырган. Ындыг болзажок республиканың көдээ ажил-агыйларының белеткээн сигениниң чүгле хемчээлинче эвес, а шынарынча база кичээңгейни углаары чугула. Мал-маганның кыш ажары оон дыка хамааржыр.

Келир неделяда Чазак Аппарадының хуралында мал чеми белеткээр кампанияның канчаар эрткенин түңнээр.

Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Экономика

ХӨМҮР-ДАШ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

Тываның девискээринде шинчилеп тыпкан хөмүр-даштын ниити хемчээли дыка хөй — 14,2 миллиард тонна.

Республиканың хереглелинге хөмүр-дашты Каа-Хем болгаш Чадаана хөмүр-даш уургайларындан казып, садып келген. Совет үеде хөмүр-даш казып тыварына карылгаларны күрүнө дуглаар (бо үени-биле алырга, субсидия) болгаш, ынчангаш хөмүр-даш өртээ чиик турган. Рыноктуг экономиканың үезинде ол карылгаларны, хөмүр-дашты садар өртээн улгаттырып дуглаар апарган.

Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың июнь 21-де үндүргени № 934 “Хөмүр-даш үлетпүрүндө байдалды турумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында” Чарлыында хөмүр-даштын болгаш оон болбаазырадып тыпкан продуктуларның өртээн хостуг (рыноктуг) деп доктааткан. Россияда социал-экономиктиг байдал кончук берге, шахтерлар боттарының эрге-ажыктарын камгалаарын күрүнениң удуртулгазындан негеп, шыңгы политиктиг күш апаар хире боорга, Борис Ельцин хамыктын мурнунда политиктиг сорулга-биле ук чарлыкты хүлээп алган. Политиктиг чылдагаан-биле хүлээп алган бо чарлык өзүгаар хөмүр-даш өртээн хостуг салыпканы компанияларга өртектелге хостуг чаңнаар арганы берген, а хөмүр-даш хереглекчилеринге, эң ылаңгыя чурттакчы чонга, дыка аар социал-экономиктиг согул болган.

Каа-Хем биле Чадаана хөмүр-даш уургайларының бөгүнгү ээзи “Тыва даг-

руда компаниязы” республиканың хөмүр-даш рыногунда монополист бүдүрүлгө. Чүгле бо бүдүрүлгө хөмүр-дашты казып ап, Тывада хереглекчилерге садып, өртектелге бодунуң санаашкыннары-биле доктаадып турган. Чижээлээрге, 2016 чылда 1 тонна хөмүр-даштын өртээн 2365,90 рубль кылдыр доктааткан. А ол дээрже 2021 чылда 2220,1 рубль өртектел 145 рубль хөй турган-дыр.

Тываның мурнуку удуртулгазы хөмүр-даш өртээнге тоомча чок болган деп чугаалап болбас, “Тыва даг-руда компаниязы” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилел ооң өртээн чиигетсин дээш, хемчеглерни ап чорудуп турган. Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың июнь 21-де үндүргени №934 “Хөмүр-даш үлетпүрүндө байдалды турумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында” Чарлы-биле холбаштыр хөмүр-даш өртээ хостуг (рыноктуг) болган төлээде, күрүнениң талазындан ону өйлээриниң тодаргай чуруму чок болганындан республиканың удуртулгазының күженишкениннери түңнел чок болган.

Тываның Баштыңы — Чазааның Даргазынга соңгуттурган Владислав Ховалыг, ол албан-дужаалдың хүлээлгелерин түр када күүседип тургаш, Тыва даг-руда компаниязының республикада хереглекчилерге садып турар хөмүр-дажының өртээн доктаатканы чүү хире үндезилин хынаар айтышкынны регионнуң Тарифтер талазы-биле албанга берген. Хыналданың түңнелинде 2021 чылда хөмүр-даш өртээн 1 тоннада 2 696,4

рубль кылдыр доктаатканы бадыткалдыг үндезин чок дээрзи илерээн. Тыва даг-руда компаниязы хөмүр-даш өртээн санап үндүрерде, өртектиң хемчээлин тодарадырынга хамаарылга чок чарыгдалдарны киригенин республиканың Тарифтер талазы-биле албанының ажилдакчылары илередип үндүргөн. Республикадан дашкаар хереглекчилерге хөмүр-дашты Тываның иштинге өртектелден оранчок чиикке садып турганы, компанияның удуртулгазы дыка хөй сан-түңнүг шаңнал акшаларны боттарынга санадып алганы база илерээн.

Бо барымдааларга үндезилээш, Тыва даг-руда компаниязының республикада хереглекчилерге садып турар хөмүр-дажының өртээн 1 тоннада 2220,1 рубль

кылдыр Тываның Баштыңы — Чазааның Даргазының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турган Владислав Ховалыг доктааткан. А ол дээрже Тыва даг-руда компаниязының 2021 чылдың январь 1-де доктааткан өртээнден 476,3 рубль эвээш.

Бо чүүл Тываның чурттакчы чонун шуут кайгадыпкан. Хөмүр-даш өртээн мурнуку үеде чылдан чылче улам-на өстүрүп турда, республиканың Тарифтер талазы-биле албаны 2021 чылда илереттинген чүүлдерни Тыва даг-руда компаниязының саң-хөө документилеринден дилеп тып шыдаас турган бе? Азы чүп!..

Хөмүр-даштын үндезинниг өртээн тургузарының дугайында сайгарылга Тываның Чазааның хуралына чоруп турда, ол өртекке чөпшээрешпезин Тыва даг-руда компаниязының удуртулгазы илередип, республиканың чазааның шийтпирин шын эвес деп санап, арбитраж судтарына чаргылдажырын дыңнаткан.

(Уланчызы 5-ки арында).

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ КАНДЫГЫЛ?

Берге саң-хөө болгаш нарын ниитилел-политиктиг байдалга 2021 — 2022 чылдарның кышкы сезонунга белеткел ажилдары чоруп турган дизе, улуг-ла хөөредиг эвес боор.

Ниитилел-политиктиг байдалды алыр болза, ол дээрже республиканың эң үстүкү удуртулгазында солчулга, чамдык яамыларның сайыттарының халашканы, оларның орнунга чаа даргаларның томуйлатканы, ооң-биле холбаштыр яамыларда, албан черлеринде болгаш бүдүрүлгелерде ажил-агыйжы байдалдың ескерилгени.

Саң-хөө байдалын алыр болза, келир кышка белеткел ажилдарына херек акша-хөреңгиниң чедишпези. Ону нарыыдаткан чүүлдер — чуртталга-коммунал ачы-дузазы, чылыг, энергия өртээ дээш чурттакчы чоннуң, бюджет албан черлериниң болгаш чамдык бүдүрүлгелериниң хөй түңнүг акша өрелери. 2021 чылдың июль айның 1-де байдал-биле алырга, шупту хевирлерниң хереглекчилери чылыг дээш — 696,7

миллион рубль, электри энергиязы дээш — 719,9 миллион рубль, ниитизи-биле 1 416,6 миллион рубль өрелиг турган.

Социал албан черлерин болгаш хөй квартиралыг бажыңнарны кышка белеткээринге херек акша чуртталга-коммунал, чылыг болгаш энергия ажылгалы дээш төлевирден база үнер болгай. Ол ачы-дузалар дээш чүгле чурттакчылар 969,4 миллион рубль өрелиг болган.

Республиканың чаа удуртукчузу Владислав Ховалыг ажил-агыйжы арга-дуржулгалыг болгаш, ындыг нарын байдалды эки билип, тус черниң күш-шыдалын, федералдыг төптүң деткимчезин дээштиг ажыглаар аргаларын бодап турганы чугаажок. Чуртталга-коммунал ачы-дузазы, чылыг болгаш энергия дээш төлээрин көвүдөдир талазы-биле ажил-

ды шыңгырадып, ажилчын бөлүктү республиканың чазаанга тургускан. Ачы-дузалар дээш чурттакчы чоннуң төлээрин көвүдөдир талазы-биле хемчеглерни бо ажилчын бөлүк ап чоруткан. Эң ылаңгыя яамыларның, оларның башкарылгасында албан черлериниң ажилдакчыларының ачы-дуза дээш төлээрин шыңгырадырынче кичээнгейни комиссия угландырган. Кышка белеткел ажилдарын акшаландырырынга мындыг янзылыг болгаш өске-даа хемчеглер өмөк-демек болганы чугаажок.

Республикага, биргээр чугаалаарга, Владислав Ховалыгга федералдыг төптен деткимче 1,5 миллиард рубль акшаның чамдызын кышка белеткел ажилдарына кириштиргени база улуг дуза болган.

Тыва Республиканың Чазааның сентябрь 27-де ээлчеглиг Аппарат хуралына кышка белеткел ажилдарын база катап сайгарып чугаалашкан. Кышка белеткел дээш харысалгалыг республика болгаш кожуун чергелиг удуртукчуларның хуралга дыңнадылганы өзүгаар, бир эвес элээн каш четпестерни кичээнгейге албас болза, 2021 — 2022 чылдарның кышкы сезонунга белеткел ажилдары доозулган.

“Социал хөмүр-даш” төлевилелдин кожууннарда кижикчилеринге тускайлап үндүргөн хөмүр-дашты барык шуптузун сөөртүп чедирген. Кызыл хоорайның 291 чурттакчызы бо социал төлевириниң кижикчилери. Оларның 69-зунга хөмүр-дашты сөөртүп чедирген. Арканнарынга хөмүр-дашты октябрь айда сөөртүп доозар.

Кожууннарда одалга черлеринде хөмүр-даш курлавырын тургускан. Чүгле ырак-узак Мөңгүн-Тайгага келир кыжын одаарына херек 1 муң тонна хире хөмүр-даштын чүгле чартын сөөртүп чедирген. Октябрь айда бо ажилды доозуптар ужурулг.

Чер бажыңнарлыг кижилер хөмүр-

дашты республиканың чазааның доктааткан өртээ-биле садып алырының айтыры база шийтпирлеттинип турар. Кожууннарда хөмүр-даш складтарының ажылы шуудап эгелээн. Аңаа шаптыктап турар чүүл — деңзи дериг-херекселениң эргилээни, ону септээр ужурга таваржып турары, чаа деңзилерни садып алырынга акша-төгериктиң чедишпези.

Кызыл хоорайның Мир кудумчуда склада Каа-Хем уургайдан хөмүр-дашты 1 тоннаны 2500, 1 шоодайны 200 рубль өртекке, Энергетиктер кудумчуда склада Хакасияда Майырык уургайдан хөмүр-дашты 1 тоннаны 2050, 1 шоодайны 250 рубль өртекке садып турар. Бо-ла складтан Хакасияда Балахта хөмүр-даш уургайдан хөмүр-дашты 1 тоннаны 3 400 рубльге Кызылдың чурттакчылары садып алыр аргалыг.

Кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда социал ужур-дузалыг албан черлеринче болгаш хөй квартиралыг бажыңнарже чылыгы кириген. Ак-Довурак хоорайда школаның чылыдылга системазының капитал септелгези ам дээрзинде доозулбаан болгаш, ону чылыгга кошпаан.

Кызыл хоорайда хөй квартиралыг 408 бажыңның ажаалда-тежээлдезин чорудуп турар башкарыкчы компаниялар болгаш эштежилгелер ол бажыңнарның материал-техниктиг байдалы кышка беленин демдеглээн паспорттары Кызылдың мэриязындан алган, бажыңнарның шуптузун чылыгга кошкан. Ынчалза-даа ол бажыңнарда квартираларның ээлеринден оларның квартиралары соок дээрзиниң дугайында эвээш эвес хомудалдар башкарыкчы компаниялар болгаш эштежилгелерже, хоорайның мэриязының Вконтакте арынычче кирип турар. Хомудал кириген чурттакчыларга харыылар, чымчадыр чугаалаарга безин, арай чиктиг.

(Уланчызы 5-ки арында).

(Төңүзү. Эгези 4-кү арында).

"Тыва даг-руда компаниязы" кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин удуртукчузу Станислав Горбуновту Россияның айыл чок чорунун федералдыг албанының болгаш Россияның истелге комитетинин ажилдакчылары тудуп хоругдаан дугайында медээни "Интерфакс" информация агентилели эрткен неделяда тараткан.

Ооң медээзи ёзугаар алырга, "Тыва даг-руда компаниязы" кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин чагылары биле ажилдап турар организацияның төлээзинден улуг хемчээлдиг хээлини алганынга Станислав Горбуновту буруудаткан. Бо хамаатыга хамаарыштыр Россия Федерациязының Кеземче кодекзинин 204 чүүлүнүн 7-ги кезээ ёзугаар кеземче херээн оттурган.

"СПАРК-Интерфакс" аналитиктиг системаның медээлери биле алырга, "Тыва даг-руда компаниязы" кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилел 2007 чылда Тыва Республиканың Каа-Хем суурга бүрүткеткен. Ооң ээзи Кипрде Vukelich Limited компания. "Тыва даг-руда компаниязы" КХН-ниң чүгле 2020 чылда ажилдап алган акшазы 1 миллиард 344 миллион рубль, арыг орулгазы – 207,1 миллион рубль.

Тываның хөмүр-даш рыногунда монополист Тыва даг-руда компаниязының удуртулгазынга кадрлар талазы биле солчушкуннар болур-даа болза, бодунуң продукциязын улуг өртег биле садар, хөй орулганы кирип алыр дээш, моон-даа соңгаар туржур болбайн аан.

Хөмүр-даш өрттэн республиканың удуртулгазы 2021 чылда чиигедип шыдаан. Ол чүгге баштайгы тирилелге. Тываның бодунуң байлаа хөмүр-даштын өрттөн чөптүг деңгелге тудар дээш, моон соңгаар туржуру кончук нарын болгаш берге демисел боору чугаажок.

(Төңүзү. Эгези 4-кү арында).

Чижээлээрге, Ангарский кудумчуда 25/1 бажыңда чылыг эвес, Ангарский башкарыкчы компания кандыг-даа хемчег албайн турарын Алена Куулар мэрияже хомудап бижээн.

Мэриядан харыылааны кайгамчык! "Бир эвес силерниң квартирандарда соок болза..." деп бижээш, Ангарский башкарыкчы компания хемчег албаан болза, кайы албан черлеринче хомудал киририн айтып бадырган. А дүрген дуза дугайында чаңгыс-даа сөс чок.

Ындыг харыга хамаарыштыр "Прокуратура дээш өске албан черлеринче хомудап турувуста, кыш эртип каар ыйнаан" деп, Кызылдың мэриязының Вконтакте арынынга Аржаан Доржу чөгенип бижээн.

Хөй квартиралыг бажыңнарның кышка белениниң паспорттарын башкарыкчы компанияларга болгаш эштежилгелерге оларның боттарының-на кириген документтери ёзугаар Кызылдың мэриязы бижип берип, херек кырында кандыг-даа техниктиг хыналда чорутпайн турарын, бо чүүлду прокуратура сайгарып кирипкен дугайында Тыва Республиканың Чазаның сентябрь 20-де Аппарат хуралынга "Кызылдың ЧЭТ" ажык акционерлиг ниитилелдин чингине директору Андрей Троцан дыңнаткан. Хөй квартиралыг бажыңнарның кышка белениниң паспорттарын дугайында бодунуң дыңнадыын эш Троцан Чазактын сентябрь 27-де хуралынга база катап таптап, прокуратура хыналданы удавас эгелээр, аңаа "Кызылский ТЭЦ" ажык акционерлиг ниитилелдин техниктиг ажилдакчылары киржир, хыналданың түңнелинде паспорттарның шын-мегези билдине бээр деп чугаалаан.

Мындыг янзылыг нарын чүүлдер кышкы сезонга белеткелдерде бар-дыр.

Ындыг турбуже, 2021 – 2022 чылдың кыжыга республиканың белеткели багай эвес, кышты улуг бергедээшкуннер чокка эртер деп идегээринин барымдаалары база бар.

Арынны Шаңгыр-оол МОҢГУШ
белеткээн.

ЧАМДЫК БАЖЫҢНАРДА ЧЫЛЫГ ЧОК

Кызыл хоорайның хөй аал чурттаар бажыңнарынче чылыгны сентябрь айның ортан үезинде-ле берипкен. Ынчалза-даа чамдык бажыңнарда чылыг четпээн дээрзин чурттакчы чон дыңнадып, айтырыгны шиитпирлеп бээр биле дилегни кирип турарлар. Ол дээрже Лопсанчап кудумчунун 37/3 дугаар бажыңның 3 дугаар подъези, Московский кудумчунунда 104 дугаар бажыңның 4 дугаар подъези, а Московский кудумчунунда 30 дугаар бажыңда бүрүнү биле чылыг хандырылгасы чок.

Чеже-даа күстүн баштайгы айы болза, агаар-бойдус ооң мурнундагызынга бодаарга, эртежик-ле сооп келген. Чуртталга бажыңнарын чылыг хандырылгасын кижилерниң кадыкшылы база хамааржыр. Ылаңгыя чаш уругларның, улгады берген назылыгларның, кадыы кош-как, хоочу аарыгларлыг кижилеривистиң кадыкшылын камнап, соок-чардан камгалап-ла чорааныыс дээр боор.

Чылыг хандырылгасын дугайында дилеглер мэрияның социал четкиде арнынче удаа-дараа кирип турар. Аңаа хамаарыштыр Кызыл хоорайның мэриязының парлалга албаны чурттакчы чонга дараазында сүмелерни берип турар.

Бир эвес хөй аал чурттаар бажыңнарда чылыг шуут чок азы сериин болза, бажыңның чылыын хынаан

Чыжыргана СААЯ.

дугайында акт тургузарын башкарыкчы компаниядан чурттакчы чон негээр ужурлуг.

Башкарыкчы компания келбээн азы акт тургуспаан таварылгада, дүргени биле Курунениң оран-сава инспекциязының албанынче, Прокуратураже база Росхотделхайгааралче кыйгырыгны кирири чугула. Чүге дээрже чурттакчы чон, чылыг хандырылгасы дээш, Кызылдың Чылыг, электри төвүндө төлөп турар болгай. Ындыг болганда, негелде кылыр эргези бар.

Оон ыңай Кызылдың Чылыг, электри төвүнүн диспетчеринге чагыгны кирир ужурлуг. ЧЭТ башкарыкчы компания биле чарып алган керээлиг болганда, дугуржулгалыг хамаарылгага кызыгаарланып, чылыг хандырылгасын эде көрүп, септеп бээр ужурлуг.

Кажан башкарыкчы компания актыны тургузуп бергенде, Кызылдың ЧЭТ-ке ону тудуп алгаш баргаш, шынар чок чылыг хандырылгасы дээш эде санаашкынны кылдырып ап болур.

Үстүндө бижиттинген чылыг чок бажыңнарны хыналдага ап, чогуур ажилдарны кылып чорудуп турар дээрзин Кызыл хоорайның мэриязының парлалга албаны дыңнаткан.

ХАЙГААРАКЧЫЛАРНЫҢ СОҢГУЛДАЛАР ҮЕЗИНДЕ АЖЫЛЫН ТҮҢНЭЭН

Сентябрь 23-те Тываның Хөй-ниити палатазынга сентябрь 17-19 хуннеринде соңгулдаларның канчаар эрткенинин дугайында "төгерики стол" болуп эрткен.

Аңаа ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы А.П. Дамба-Хуурак болгаш ооң оралакчызы Ю.Ю. Анаһын, Тываның Төп соңгулда комиссиязының даргазы О.В. Фортуна, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты А.М. Монгал, Россияның Юристер ассоциациязының Тывада салбырының оралакчы даргазы А.П. Ооржак, Тываның Журналистер эвилелиниң даргазы Э.С. Лифанова болгаш блогерлер Сай-Даш Монгуш, Артыш Монгуш киришкен.

Эгезинде Тываның Төп соңгулда комиссиязының даргазы О.В. Фортуна соңгулдаларның үш хонук дургузунда республика девискээринге канчаар эрткенинин болгаш хөй-ниитинин хайгааракчыларының аңаа киржилгезинин дугайында кыска тайылбырны кылган.

"Бо чылгы соңгулдалар төөгүдө бир дугаар үш хонук үргүлчүлүг эрткен. Нарын байдалдар турганда болза, соңгулдалар үезинде улуг хажыдышкыннар чок, эки эрткен. Хамчыктыг аарыгны таратпазы биле, онза кичээнгеи 65 хардан өрү назылыглар, иштиг херээжен чон болгаш хоочураан аарыглыг улусче угландырган. Ынчангаш билдиришкен кириген 14 муң соңгукчулар боттарының хамааты эргезин ажыглап, бажыңнарынга соңгаан. Сентябрь 19-та эрткен соңгулдаларның

түңнели биле хажыдышкыннар илереттимээн. Ол хун чондан кирген 30 хомудал бижиттин 14-үн Тываның Төп соңгулда комиссиязынче дорт чоруткан. Ол хомудалдарның хөй кези техниктиг болгаш организастыг айтырылгарга хамаарышкан болгаш чамдык соңгулда участоктарына хайгааракчыларның талазындан частырылгар эрткилээни, оларның соңгулдалар дугайында хоойлуну билбезинден болгулаан" – деп, Олег Фортуна демдеглээн. Ол ышка эрткен соңгулдалар үезинде Хөй-ниитинин хайгаарал төвүнүн болгаш хамаарышпас хайгааракчыларның ажылын база демдеглээн. Ылаңгыя политиктиг партиялар биле демниг ажилдажылга, оларның хайгааракчыларының шыырак профессионал белеткели эскертингир болганын база демдеглээн. Соңгулда үезинде мониторинг чорударына идепкейлиг ажылы дээш хөй-ниитижилерге четтиргенин илереткен. Аңаа ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазының оралакчызы Юрий Анаһын катчып турарын илереткен. Соңгулдалар үезинде Тываның Юристер ассоциациязы хөй-ниити хайгааракчыларга өй-шаанда юридиктиг деткимчени көргүскенин демдеглээн.

Соңгулдалар үезинде бир дугаар хамаарышпас хайгааракчылар аразыга блогерлер база киришкен. Оларның онлайн хевирге социал четкилер таварыштыр соңгулда участоктарында болуп турар чүүлдерни дорт көргүзүп турганын улус улуг сонугалдыг көрүп турган деп, аныяк блогерлер Сай-Даш

БОК АШТААР АЖЫЛДЫ КҮШТЕЛДИРЕР

Сентябрь 27-де Тывага бир автогрейдер биле узуп чүдүрер ийи техниканы эккелген. Оларны республиканың кожууннарында база найысылалында чер-черде чурум чогу биле оваалап төп каан боктар аштап арыглаарына ажыглаар.

Чаа машина-техниканы Тываның соңгуттурган Баштыңы Владислав Ховалыгның дилээ биле федералдыг чазактын немей үндүрүп берген 1,5 миллиард рубль акшаландырышкынның ачызында садып алган.

"Тываның Чуртталга-коммунал яамызы биле Бойдус яамызы кады 282 миллион рубль түңнүп акша биле 42 тускайлаттынган техниканы садып шигээткен. Бөгүн оларның үжү чедип келгени ол" – деп, республиканың чуртталга-коммунал ажил-агынын сайыдының оралакчысы Эдуард Күдер чугаалаан.

Республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызы чаа эккелген техниканы хүлээп алган, херек апаарга-ла, машина-техниканы ведомствонун эргелеп-башкаар бүдүрүлгелеринге чорудуп бээр. Улуг самосвалдар, КамАЗ-тягач, кыдындан бок чүдүрер мусоровоз машиналарны чыл төңүзүңгө чедир удаа-дараалаштыр эккээр.

Тускайлаттынган техниканы сорулгазынга дүүштүр ажыглап, коммуналдыг кадыг боктарны аштап чүдүрер болгаш үндүр сөөртүр ажилдарны күштелдирер.

Р. ДЕМЧИК.

Монгуш, Артыш Монгуш чугаалааннар. Шак ыңдыг дуржулганы моон-даа соңгаар уламчылаар болза артык эвес дээрзин айтып, келир үеде шак мындыг ажил чорудар күзелдиг блогерлерге соңгулдаларга хамаарышкан хоойлуду дугайында өөредиглиг семинарлар эрттирер чугула деп саналды киригеннер.

Хемчег дооступ турда, түңнел сөс алгаш, Анатолий Дамба-Хуурак 90 чылдарда эртип турган соңгулдалар биле бо чылгы соңгулдаларны деңгеп чугаалааш, эрге-хоойлу талазы биле бо удаада чоннуң культуразы бедик деңгелде келгенин, соңгуур болгаш соңгуттурар хамааты эргезин шын ажыглап билер апарганын демдеглээн. Эрткен соңгулдаларның түңнелин ап көөрге, хөй-ниитинин институттарының болгаш хамаарышпас хайгааракчыларның соңгулдаларның эрттирилгезинге киржилгези чугула болгаш бо талазы биле ажилды ам-даа сайзырадыр чугула деп түңнээн.

Бистиң корр.

Наадым-2021

МУРНАКЧЫ МАЛЧЫННАРНЫ ШАҢНАП-МАКТААН

Сентябрь 24-те Наадым байырлалы мурнакчы малчыннарны шаңнап-мактаар езулал-биле эгелзэн. Байырлыг езулалды, хамчыктыг коронавирус аарыын нептеретпези-биле, «Хүреш» стадионунга көрүкчүлөр чокка эрттирген.

Кыштың соогу, чайның изии дивейн мал-маган азырап өстүрүп чоруур буянның малчыннарның чымыштыг ажил-ижин байырлалга үнелеп, алгап-мактаан. Бо чылын эки көргүзүлгелер болган мурнакчы малчыннарга ажил-амыдыралынга кончуг ажыктыг эт-херекселдерни белекке берген. Ол дээрге чаа өглер, чайгы, кышкы турлаглар аразынга көжер-дүжерде-даа эптиг, дугуйлуг чунар-бажыңнар база хүннүң күжү-биле ажилдаар батареялар-дыр. Дугуйлуг чунар-бажыңнарны соңгаартан тускай чагыг езугаар кылдыргаш эккелген. А өглерни республикавыстың өг кылып турар усшеверлери кылган.

Байырлалды Тываның Баштыңына соңгуттурган Владислав Ховалыг ажиткан: «Наадым байырлалында боттарының белең эвес ажил-ижинге бедик түңнелдерни көргүскен тиелекчилерни алдаржыдып тур бис. Ылаңгыя тыва күрүнениң 100 чыл оюнда мурнакчы малчын болуру кончуг хүндүткелдиг. Республиканың чазаа көдээ ишчилерге бүгү талалыг деткимчени чедирин уламчылаар».

«Бо чылын Наадым байырлалын республиканың 100 чыл оюнга тураскаадып эрттирип турар. Ынчангаш бистиң малчыннарывыс улуг байырлалга белеткенип, боттарының ажил-ижинге кончуг чедиишкиннерни чедип ап турар. Хойжулар 100 баш хойга онааштыр 100 болгаш оон хей хураганы алгаш, мал бажын камгалап алганын санап турар. Чылгычылар, сарлыкчылар 100 баш малга онааштыр 75-тен хей бызааны болгаш кунуну азырап, камгалап алган болза, оларны мурнуку одуругже кирип, мурнакчылар деп санаар. Ындыг төлөдө малчыннарның көргүзүлгелери кончуг эки болуп турар. Республикада шупту 51 мурнакчы малчын бар. Оон ыңай малчыннарның амыдырал-чуртталгазында боттарын алдынып чоруурун, малдың чемин чылдан чылче белеткеп ап турарын, суму, кожуун чергелиг байырлалдарда киржип турарын база көрүп турар. Кожууннарда тускай комиссиялар бо бүгүнү өөренип көргөш, оларның даңзызын Көдээ ажил-агый яамызынче бээр» – деп, көдээ ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы Сергей Оюн чугаалады.

Мал бажын болгаш оон төлүн бедик деңгелге камгалап алганы дээш, 3-кү черни ээлеп, хүн-биле ажилдаар батареялар-биле шаңнаткан малчыннар:

- Бай-Тайга кожууннун «Сукпак» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин даргазы Шолбан Александрович Чүлдүм;
- Барыын-Хемчик кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Андрей Анатольевич Ынаашырап;
- Чөөн-Хемчик кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Динар Аббудинович Ондар;
- Каа-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Шолбаана Вячеславовна Монгуш;
- Кызыл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Биче-оол Станиславович Янчат;
- Мөңгүн-Тайга кожууннун «Сайзырал» көдээ-ажыл-агыйның бүдүрүлгө кооперативинин сарлыкчызы Экер-оол Хүлер-оолович Багай-оол;
- Өвүр кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Татьяна Даш-ооловна Куулар;
- Бии-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Виктор Владиславович Сандыев;
- Сүт-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-

агыйның баштыңы Сендаш Данилович Ховалыг;

- Таңды кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Айдың Николаевич Монгуш;
- Тес-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Ундес Омакович Чаңгы-оол;
- Тере-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Аяна Андреевна Чамыян;
- Тожу кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Айлана Монгушовна Сат;
- Улуг-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Мergen Седип-Доржуевич Суван;
- Чаа-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Мergen Данилович Дангыт-оол;
- Чеди-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Владимир Васильевич Белек;
- Эрзин кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Сүрэн Сандакович Дылбаа.

Дугуйлуг чунар-бажыңнарны ийиги черге төлөп-тиг болганы дээш дараазында малчыннарга тывыскан:

- Бай-Тайга кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Чодураа Дуун-ооловна Иргит;
- Барыын-Хемчик кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Владимир Кызыл-оолович Күжүгет;
- Чөөн-Хемчик кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Евгений Дагбажыкович Куулар;
- Каа-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Сылдыс Арсеньевич Тулуш;
- Кызыл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Адыгжы Сергеевич Чаш-оол;
- Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрен» КУБ-туң сарлыкчызы Артыш Херлиевич Салчак;
- Өвүр кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Айхан Айдынович Тюлюш;
- Бии-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Айдың Баз-оолович Соскал;
- Сүт-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Чиңгис Солун-оолович Бүрбү;
- Таңды кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Алдындаш Алексеевич Монгуш;
- Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунда «Чодураа» КУБ-туң хойжузу Марат Оюн-оолович Даржап;
- Тере-Хөл кожууннун «Балыктыг» көдээ-ажыл-агыйның бүдүрүлгө кооперативинин сарлыкчызы Анай-Хаак Семёновна Чигжит;
- Тожу кожууннун «Өдүген» МУБ-туң ивижизи Данил Сергеевич Кыргай;

- Улуг-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Орлан Сергеевич Санчы;
- Чаа-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Марианна Оолдуковна Сүктер;
- Чеди-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Чаш-оол Кыргысович Саая;
- Эрзин кожууннун «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин малчыны Антонина Бадыевна Сагаачы.

Наадымның дээди шаңналы – «Мурнакчы малчын» деп атка төлөп-тиг болуп, чаа өглер-биле шаңнатканнар:

- Бай-Тайга кожууннун «Бай-Тал» КУБ-туң хойжузу Аңчы-оол Алексеевич Кунзук;
 - Чөөн-Хемчик кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Алдын Олегович Тюлюш;
 - Таңды кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Светлана Бавуевна Ооржак;
 - Тожу кожууннун «Өдүген» көдээ-ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативинин ивижизи Анатолий Ангырбанович Бараан;
 - Чеди-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Наталья Идамсюрюновна Оюн;
 - Барыын-Хемчик кожууннун «Алаш» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин даргазы Чамзырын Кенденович Ооржак;
 - Каа-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Ролан Хеймер-оолович Ховалыг;
 - Кызыл кожууннун муниципалдыг деңгелинин 1-ги чадазының тиелекчизи, тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Биче-оол Станиславович Янчат;
 - Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрен» КУБ-туң хойжузу Эрес-оол Хүлер-оолович Иргит;
 - Өвүр кожууннун «Адарган» МУБ-туң хойжузу Чиңгетараа Наданович Донгак;
 - Бии-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Андрей Каадыр-оолович Тугжу;
 - Сүт-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Чечек Керттик-ооловна Ондар;
 - Тес-Хем кожууннун «Ирбис» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин чылгычызы Эдуард Павлович Монгуш;
 - Тере-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Айдыс Най-оолович Найдан;
 - Улуг-Хем кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Мergen Очурович Балчий;
 - Чаа-Хөл кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Артем Арапчорович Дажы-Нава;
 - Эрзин кожууннун тараачын фермер ажил-агыйның баштыңы Ай-оол Николаевич Маады.
- Тес-Хем кожууннун «Чодураа» КУБ-туң хойжузу Марат Даржап өөрүшкүзүн илеретти: «Республикавыстың чаа удуртулгазы аары-аржык чоруп турза-даа, бүгү талазын өөренип көрүп тургаш, кыска үе иштинде байыр-наадымны эрттирип турары эки-дир. Бистиң ажил-агыйнысты үнелеп турары дээш даргаларга болгаш кады малчыннап чоруур эш-өөрүмге аас-кежикти, кадыкшылды күзээр-дир мен. Белектер дыка онзагайдыр. Ылаңгыя дугуйлуг чунар-бажың алганымга өөрүп тур мен».
- Мурнакчы малчыннарны шаңнаар езулал байырлыг концерт болгаш алган шаңналдарын магадап көөрү-биле доозулган.

Чыжыргана СААЯ.
Виталий ШАЙФУЛЛИНИН тырттырган чуруктары.

Хамчыктыг аарыг ковид-19-тун уржуундан 2021 чылдың малчыннар Наадымын август 13-15-те Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан хем-чеглер-биле каттай эрттирер тургаш, сентябрь 24-че шилчиткен.

Наадымның эң сүүзүнүг кезээ — тыва хүреш маргылдаазын бо удаада Кызылдың «Сүбедей» спорт комплекзинге көрүкчүлөр чок, хаагыг байдалга эрттирер деп шийтирилээн.

Ковид-19 ам-даа чавырылбаан болганда, 128 мөгениң хүрежин көрүкчүлөр чок эрттирген-даа болза, «Тыва» КТРК-ның ачызы-биле ону муң-муң көрүкчүлөр интернет таварыштыр дорт эфирге болгаш күрүнениң телерадиокомпаниязының ютуб-каналында видео-бижиинден көөр аргалыг болган.

Маргылдаа эгелээр бетинде ТАР-ның 100 чылдаанынга болгаш Наадым-2021-ге тураскааткан тыва хүрештин киржикчилери, республиканың 128 эң шилиндек мөгелери Тыва Республиканың чаа соңгуткан Баштыңы Владислав Ховалыг болгаш Дээди Хуралының Даргазы Каңоол Даваа-биле кады чыскаай олурупкаш, ниити чурукка тырттырып алдылар.

Тыва черге тывалар бодунуң төөгүзүндө бир-ле дугаар бот-догуннаан күрүнени — Тыва Арат Республиканы тургузуп алганындан бээр 100 чыл оюн демдеглер турда тырттырган ол чурук Тываның төөгүзүгке кезээ мөңгедө артып каар.

Амгы Тыва Республиканың удуртукчулары-биле кады чурукка тырттырылган, төөгүлүг хүрешке киржири, ылаңгыя аныяк мөгелерниң сагыш-сеткилинге уттундурбас болушкун болганы чугаажок.

Тыва Республиканың улуг Наадым-нарынга 17 катап шүүлген, сумо хүрешке делегейниң 2 дакпыр чемпиону, самбога Азия дигитин чемпиону, Тываның хүндүлүг Күчүтен мөгези Аяс Монгуш баштаан Тываның эң шыырак 128 мөгелериниң аразынче кирери безин улуг ат-алдар болур.

Бо эрткен хүрештин байырлыг чыскаалынче Күчүтен мөгениң соондан улуг Наадымнарга 3 катап шүүлген Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүштү, улуг наадымнарның тиелекчилери, Тываның Арзылаң мөгелери Ай-Демир Монгушту, Седен-Очур Кара-Салды, тыва чоннуң аразында эң хүндүткелдиг Тываның Арзылаң мөгези Маадыр Монгушту, Тываның Начын мөгелери Алексей Монгушту, Айдаш Саң-Хөөнү, Амир Ховалыгны, Аңгыр Кууларны, Аяс Куланы, Алдын-Сай Одайны, Баасан Баткарны, Отчугаш Тежикти, Айбек Даш-Шивини, Сайдаш Монгушту, Айдың Монгушту, Салим Седен-оолду, Арсен Ондарны, Кайгал-оол Ондарны, Сергек Ондарны, Артыш Монгушту, Начын-Мерген Ооржакты болгаш кожуун чергелиг аттыг, ат чок-даа мөгелерни хүрештин башкарыкчызы Ишкин оглу — Айдың Монгуш чалап чарлаарга, түрлүг-даа база чоргааран-чыг-даа чорду.

Байырлыг чыскаалга турупкан мөгелерге Тыва Республиканың соңгуткан Баштыңы Владислав Ховалыг байыр чедиргеш, оларга чайынналчак тиилел-гелерни күздө.

128 мөгениң девииниң соонда баштайгы салыгны чарлап турда, дамчыдылганың үн оператору катап-катап дегээ баарының аялганын аажок дааштыг салып туруп бергени-биле, чарлакчының үнү шуут дыңналбайн, эге салыгта таварышкан мөгелерниң аттары билдинмейн барганы кончуг хомуданчыг болган. Улуг мөгелерни чон таныыр-даа болза, оларның эге салыгта кымга таварышканын база билип алган турган болза эки.

Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүшке баштайгы салыгта октадыпкан аныяк мөгениң ады дорт эфирге үнген болза, ооң ада-иезинге, ха-дунмазынга, төрөл-дөргүлүгке, мөгези октадыпкан-даа болза, чоргаарал болур турган. Тываның Арзылаң мөгелери Ай-Демир Монгуш биле Седен-Очур Кара-Сал бирги салыгта кымнарны октааны база опчаан билдинмейн барды.

Аялганы шеглеткен соонда, Ишкин оглу Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуш Барыын-Хемчик кожуунуң аныяк, шыырак мөгези Омак Ооржак-биле таварышкан деп катап чарлады. Бо мөгелер

ТЫВА ХҮРЕШТИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

дыка үр, тудушка чедир хүрешкен соонда, удур тудушка келгеш, аныяк мөгө Омак Ооржак Күчүтен мөгени октап алды. Мөгениң майы кадырык деп чүве ол-дур ийн харын.

Алдар-аттыг мөгелерден Арзылаң мөгө Маадыр Монгуш аныяк удурланыкчызы Саян Чолдак-ооловту (Би-Хем) октааш, дараазында салыгже кирди. Саянның фамилиязы орусчуй берген Чолдак-оолов-даа болза, боду Маадыр Каваевичиден чыда калбас дурт-сынның, зыт-ханыг мөгө болду.

Бирги салыгта аныяк, кончуг шыырак мөгелер Күнде-Соном Ондар (Сүт-Хөл) биле Тываның Начын мөгези Баасан Баткар тудуш чедир ачыр-дачыр тудушкан соонда, удурланыкчызының тудушунга алыспайн, удур тудушка Начын мөгө адын бадыткады.

Тыва мөгелерниң дурт-сын талазы-биле эң узуну, Тываның Начын мөгези Аяс Кула (Мөңгүн-Тайга) онаан доза тепкеш, октаан.

Хоочун мөгелерден Орлан Монгуш (Чөөн-Хемчик) баштайгы онаа, кожуун чергелиг Чаан мөгө Сергелең Ондарны, Олег Эникпен (Улуг-Хем) Тываның Начын мөгези Айбек Даш-Шивини тус-тузунда октааны хоочун коьктуг деп чүвени база катап көргүстү.

Баштайгы салыгта Күчүтен мөгеден аңгыда, республика болгаш кожуун чергелиг алдар-аттыг кезек мөгелер база уштулар.

Ону «Тыва» КТРК-ның ютуб-каналындан база катап көрүп болур.

Солун шөлү база хемчээлдиг болганда, салыг бүрүзүндө мөгелерниң шуптузу канчаар хүрешкенин бижири болдунмас-даа болза, Чаа-Хөлдүн аныяк мөгези Чимит Дүвендей удурланыкчызы Тензин Донгакты (Өвүр) баштай догааш болгаш улаштыр катап салырга, октап алганын демдеглевес аргажок.

Чимит Дүвендей «Тыва» телерадиокомпанияның салыглар аразында көргүзүп турган кинохроникада шаандакы мөгелер ышкаш чиңге, шилиндек-даа болза, дараазында салыгта база онаан октааш, 32 шыырак мөгелер аразынче кирди.

Хоочун Арзылаң мөгө Маадыр Монгуш ийги салыгта Эрзинниң аныяк мөгези Саян Лойгуга октадыпты. Аныяктар аразынга улуг Наадымга ийи дакпыр шүүлген Бады-Маадыр Самдан (Улуг-Хем) Начын мөгө Алдын-Сай Одайны (Өвүр) буттааш, ажып алды. Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш аныяк шыырак мөгө Мөңгө-Эртинне Куулар-биле элээн тудуш-каш, тииледи.

Бо салыгта алдар-аттыг мөгелер колдуу-ла онагларын ажып, 32 шыырак мөгелер аразынче кирген соонда, хүрештин 3 дугаар салыын амалаашкын езугаар эрттиргени бир талазындан

солун-даа болза, онаан шилип алып дээш оочурлап алган турар мөгелерни көөрге, каракка арай эптешпес, ооң соонда мөгелер девип үнүп турда, катап чарлавааны-биле кым кымның-биле хүрешкени-даа орта билдинмейн баар болду (бо чүүлүдү хүрештин видео-бижиин катап-катап көрүп оргаш бижээн).

Ийги салыгта онагларын октааш, дараазында салыгта 32 мөгениң аразынче кирген мөгелерни амалап алган удурланыкчылары-биле каттай адаар болза мындыг: Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш — Чимит Дүвендей, Арзылаң мөгө Ай-Демир Монгуш — Күдерек Дартый-оол, Арзылаң мөгө Седен-Очур Кара-Сал — Орлан Монгуш, Начын мөгө Алексей Монгуш — Ай-Хаан Чиңмит, Начын мөгө Айдаш Саң-Хөө — Саян Лойгу, Начын мөгө Амир Ховалыг — Белек-Байыр Намдан, Начын мөгө Аңгыр Куулар — Айдың Монгуш (Чөөн-Хемчик), Начын мөгө Аяс Кула — Омак Ооржак, Начын мөгө Баасан Баткар — Алаңгы Кара, Начын мөгө Сайдаш Монгуш — Эртинне Хомуш, Начын мөгө Отчугаш Тежик-Кежик Шыырап, Начын мөгө Айдың Монгуш (Улуг-Хем) — Март-оол Доржукай, Начын мөгө Кайгал-оол Ондар — Бады-Маадыр Самдан, Начын мөгө Сергек Ондар — Кежик Ооржак, Начын-Мерген Ооржак — Мерген Монгуш. Эң сөөлүндө кымга-даа амалатпаан ийи мөгө Артур Шагжы биле Артыш Ооржак таварышканнар.

Бо салыгта амалап алган удурланыкчызы Чимит Дүвендейни Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш октап каарга, Чимит улуг мөгениң колдуунуң адаандан шалыпкыны кончуг эрте халааш, кускаптап каарга, Чаан мөгө чараш хүрештиг болгаш чараш девиир дунмазын чыттап каарга, уян кижжи мээң сеткилимге дээптер чорду. Мөгелер шупту Сайын-Белек биле Чимит ышкаш бот-боттарын хүндүлөжип чоруур болза эки. Ол аныяк-өскенге база үлөгер-чижек болур.

32 мөгениң аразынче кирип туткан хоочун мөгө Орлан Монгуш Арзылаң мөгө Седен-Очур Кара-Салга амаладып алгаш октапкан-даа болза, ону черле эки хүрешкени дээш демдеглээр апаар.

Амалаткан мөгелерден Эрзинниң төлээзи Саян Лойгу чаңгыс чер-чурттуу Начын мөгө Айдаш Саң-Хөөнү октады. База-ла ынчалдыр амалаткан мөгелер Белек-Байыр Намдан, Алаңгы Кара, Кежик Ооржак алдар-аттыг удурланыкчыларын аштылар. Кымга-даа амалатпаан мөгелерден Артур Шагжы онаан октады. Артан амалаан мөгелер онагларын октааш, дараазында салыгже кирдилер.

Шаңналдыг черге чаңгыс базым артан турда 16 мөгө: Аяс Кула — Кежик Ооржак, Кайгал-оол Ондар — Артур Шагжы, Начын-Мерген Ооржак — Ай-Демир Монгуш, Сайын-Белек Түлүш — Аңгыр Куулар, Алексей Монгуш — Саян Лойгу, Сайдаш

Монгуш — Отчугаш Тежик, Айдың Монгуш — Алаңгы Кара, Седен-Очур Кара-Сал — Белек-Байыр Намдан бот-боттарынга согур шилилге-биле таварыштылар.

Түңнелинде, Чөөн-Хемчиктин мөгези Артур Шагжы онаан октааш, 8 шыырак мөгелерниң аразынче кирип, Тываның Начын мөгези хүндүлүг атты чаалап алды. Улаштыр база-ла Чөөн-Хемчиктин мөгези Кежик Ооржак, Эрзинден Саян Лойгу онагларын ашкаш, Начын атка база төлептиг болдулар. Өвүрнүн мөгелеринден Сайдаш Монгуш шылгарааш, 8-че кирди. Бо салыгта Начын-Мерген Ооржак, Сайын-Белек Түлүш, Айдың Монгуш, Седен-Очур Кара-Сал база онагларын октаан.

8 шыырак мөгө: Чаан Мөгө Сайын-Белек Түлүш (Тес-Хем) — Начын мөгө атты чаа күүсеткен Кежик Ооржак (Чөөн-Хемчик), Арзылаң мөгө Седен-Очур Кара-Сал (Сүт-Хөл) — Начын атты чаа күүсеткен Артур Шагжы (Чөөн-Хемчик), Начын мөгө Сайдаш Монгуш (Өвүр) — Начын мөгө атты чаа күүсеткен Саян Лойгу (Эрзин), Начын мөгө Айдың Монгуш (Улуг-Хем) — Начын мөгө Начын-Мерген Ооржак (Сүт-Хөл).

Эрзинниң мөгези Саян Лойгу мур-нунда салыгта тываның Начын мөгези хүндүлүг атты чедип алгаш, бо салыгта база онаан октааш, дертче киргеш, чаа тургускан Тываның Хартыга мөгези деп атты алды. Саян Начын мөгө деп атты бир шак-даа чедирбейн эдилээш, дараазында чаданың хүндүлүг адын чаалап алганы ол. Начын мөгө Айдың Монгуш, Арзылаң мөгө Седен-Очур Кара-Сал, Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш онагларын ашкаш, Наадым-2021 хүрежиниң 4 шыырак мөгелериниң аразынче кирдилер.

2021 чылдың улуг Наадымының тыва хүрешке 5-тен 8-ки черге төлептиг болган мөгелерге шупту Начын мөгелер Начын-Мерген Ооржак, Сайдаш Монгуш, Кежик Ооржак, Артур Шагжыга шаңнал кылдыр 15-15 хойларны тывыскан.

4 мөгө артарга, Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш (Тес-Хем) — Хартыга мөгө атты чаа күүсеткен Саян Лойгу (Эрзин), Арзылаң мөгө Седен-Очур Кара-Сал (Сүт-Хөл) — Начын мөгө Айдың Монгуш (Улуг-Хем) бот-боттарынга таварыштылар. Түңнелинде, Сайын-Белек Түлүш биле Айдың Монгуш онагларын октааш, үжүүр былааштылар.

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан 2021 чылдың малчыннар Наадымынга Улуг-Хем кожуунуң төлээзи, Тываның Начын мөгези Айдың Монгуш шүүлген, Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш (Тес-Хем) үжүүрлешкен.

Шүүлген мөгө 100, үжүүрлешкен мөгө 50, 3-4-кү черни үлөшкен мөгелер 25-25 хойлар-биле болгаш Хүндүлел бижиктер, алдын, мөңгүн, хүлер медальдар-биле шаңнатканнар. Наадымның тыва хүрешке шүүлгеш, Тываның Арзылаң мөгези хүндүлүг атты чаалап алган Айдың Монгушка чемпион кожааны Тыва Республиканың чаа соңгуткан Баштыңы Владислав Товарищтайович Ховалыг кедирген.

Сумо хүрешке чүгле Россия деңгелинде эвес, Европа болгаш Делегей деңгелинде ийилээ үжүүр былаажып кады хүрежи чоруур мөгелеривис шыырак белеткелдин 2021 чылдың улуг Наадымның тыва хүрешке көргүстүлөр.

Улуг-Хемниң мөгези сөөлүг катап улуг Наадымда 1989 чылда шүүлген турган. Ол дээрге Тываның Арзылаң мөгези Радислав Николаевич Наважал болур. Оон бээр барык 23 чыл эрткен. Бо удаада улуг Наадымда Улуг-Хемниң мөгези Айдың Монгуштуң шүүлгени, улуг чүгүрүк аъттар аразында Улуг-Хемден Байыр Доржунуң ады эртип келгени (өске ады 2 дугаар болган) Улуг-Хем чонунга улуг байырлап болган. Шүүлген мөгө, эрткен аът Улуг-Хемниң чаңгыс сумузу — Торгалыгдан болганы Тываның төөгүзүндө ховар болур кайгамчыктыг чедишкени-дир. Ону катап-таары черле берге-ле боор.

Бо чүүлүдү солунга парлаары-биле дужаап турда, «Тыва» КТРК-ның ютуб-каналында 2021 чылдың улуг Наадым хүрежин 88 муң ажыг катап көргөн бооп турар. Ол дээш «Тыва» телерадиокомпанияның удуртупгазынга, ажилдакчыларынга четтиргенивис илередир-дир бис.

Мерген КЫРГЫС.

БАЙ-ТАЙГАНЫҢ МӨГЕ ОГЛУ, КАРА-ДАШТЫҢ ХАРТААЧЫЗЫ

Эрткен чүс чылдың сезен чылдарының ийиги чартында "Шын" солунун анык ажилдакчызы, мени, журналист кадрлар чедишпезинден Барыын-Хемчик кожуунче ажилдап чоруун сүмелзэн. "Тыва даг-дүгү" комбинатының "За асбест" деп аттыг хей тиражыг солунунга корреспондент-очулдурукчу болуп ажилдап эгеледим. Солун орус дылга үнүп турган. Улуг редактору Андрей Кончукович Чычаан-оол мени корреспондентилер Александра Федоровна Гайнудтинова, Нина Николаевна Богатова-Грейсерава болгаш харысалгалыг секретарь Ольга Михайловна Чемезова олар-биле таныштырып каан, кады ажилдап эгелзэн бис.

Комбинаттың ажил-ижи-биле таныжып, удуртукчуларын болгаш ажил-ишчилерин чоорту танып, билип, сонургап эгеледим. Хурал-суглаага сөс ап, санал-онал кириер болгаш идепкейжи, көскү, сагыжи бир-ле чүүл дээш аарып чоруур кижилерни ылгап, эскерип турар апарган мен. Оларның чөптүг санал-оналын, бодал-күзөлдөрүн чога чедирер солунчу хүлээлгем-не ол.

Хей кижилерниң аразындан Михаил Салчакович Сундуй-оол ала-чайгаар ылгалып көстүр: мага-боду шыырак, дурт-сыны бедик, үнү өткүт. Удуртукчу ажилдакчы кижидир дээрзи ооң чугаа-домаандан дораан билдинип келир. Ынчанга ажил-агы аайы-биле Михаил Салчаковичиге удаа-дараа ужуражып, ол хүнде тургустунуп турар янзы-бүрү айтырылгарга хамаарыштыр тодаргай харыяларын ап, солунувуска чырыдып турдум. Каяндаа чайым чок дивес, чай кадында-ла дорт, тодаргай харыяны бере кааптар боорга, журналистер ону чандыр көрбес, бо-ла доктаады каап, айтырылгарга харыялап бээрин, азы интервью бээрин дилей бээр бис. Ол кезезде белен, документ, справкалар-даа ажып, дилеп олурбас, шуптузун "бажының иштинден уштуп бээр". Ажил-агының хамаарылгазы ол хире шыңгы, беш салаазы дег билер. ЧЕТПЕСТЕР-БИЛЕ ЭПТЕШ ЧОК чоруу эң көскү. Айтырыг тургусканда, тодаргай харыя негээр. Ооң соонда күсөлдөзүн ыяап-ла чедип алыр. Ындыг улусту "чаңгыс сөстүг" азы "сөглзэн сөзүнүң ээзи" деп чон чугаалажыр, аажок хүндүлээр, ынак болур чүве. Ынчалза-даа удуртукчу дарга-бошкалар ындыг "элчок" кижилерден мырыңай чалданыр, оон түвексинип-бужурганар. Ынчанмай канчаар ийик, чүге дизе Михаил Салчакович шынын дорт сөглээр, бичи-даа четпестер-биле эптеш чок, дораан негелде тургузар боорга, ындыглар болбас ийикпе.

Бир хүн ээлчегден шаңналче кордакчы шилип турда, бөлүк ажилчыларның — ооң коллегалары даг-дүгүлөрнүң кидин түлүк маргыжып турар үезинге таваржы берген мен. "Ол-бо кижилерни, кады ажилдап турар өөрүнери шаңнал-макталче кезезде кирип-ле, сүмелеп-ле турар болгай силер, САЛЧАК, БОДУНАРНЫ УТТУП АЛЫР-ДЫР СИЛЕР, БО УДААДА СИЛЕРНИ ЧЕРЛЕ шаңналче кирип көрээли" деп өөрү ооң-биле маргышкан, саналдаан тур ийин. "Мени дээрнере хейдир ийин, дүүн чаа-ла хуралга шүгүмчүлээр, маргыжып каапкан ийик мен чоп. Херек чок, ам база хей-ле шаңнал чок артар эвес бис. Ооң орнунга мээң сүмемни дыңнап, өске кайы-бир эживисти шаңналче кириээлиңер" — дээш, Михаил Салчакович бодун ынаар шуут чагдатпас кижилер болган-дыр.

Бир катап даг-дүгү арыглаар фабриканың хуралдаар залында болган ажил-агыжи хурал соонда, Кызыл-Даг сургакчылап келген орус оматтыг эр кижилер лекция номчаан. Ол лекторнун мынча дээнин сактып ор мен: "Айда ийи катап арага ижитер кижилер — алкоголизм деп аарыгдан аарый берген кижидир". Ындыг уткалыг чүүлдер чугаалааш, ылаңгыя тываларга хамаарыштыр онзаалап чугаалап турган чүве. Чугаазын дооскаш-ла, ол кижилер үнүп чоруу барган. Хурал эрттирип турган удуртукчулар сургакчылап келген лектор далажы бергенин, чоруур машиназы манай берген болгаш, далаш чорупканын тайылбырлааш, хурал доозулган дээрзин чарлаан. "Адыр, чүү болду бо? Чүге дыңнакчыларың үнелелин, санал-оналын дыңнавай чоруптар лекторлор? Биске дыка элчок ышкажыл. Ооң чугаазы-биле алып болза, шупту аарыг кижилер болуп турар-дыр бис. Мен аңаа удур мен. Тыва чонну ынчаар куду көрүп, чаңгыс хепке кударга кайын боор! Айда ийи катап хамаанчок, хүннүң-не чем чиртингир болзун дээш, бүдүн стаканны пахтаптар өске омак-сөөк кижилерни көрүп чор ышкажыл бис! Лекция номчаан кижилер харызын чондан дыңнаар ужурулуг турган, ынчаар дамчыдыңар" — деп, Михаил Салчакович хурал эрттирип турган удуртукчулардан негеди. Хуралга олурган хей ажилчылар Михаил Сундуй-оолдун саналын деткип, диңмитти-биле адыш часкап турганын көрдүм, ол хуралга олар-биле кады олурган болгаш, дыңнап, аажок чүүлдүзүңген ийик мен. Мындыг четпестер-биле эптеш чок чоруу-биле алдаржаан кижилер.

Ам бодап олурарымга, шынап-ла, ындыг турган чадавас, Михаил Салчаковичиниң хей шаңнал-макталдары-даа чок — ленинчи юбилейлиг медаль, С.Токанын юбилейлиг медалын алган. Ынчалза-даа спортчу болгаш өске-даа шаңналдары эмгекчелер.

М.С. Сундуй-оолдун оратор салым-чаянын мага-даар мен. Өткүт үнү-биле чугаалай бээрге, ооң чарт-тода дыл-домаан кижилер ала-чайгаар бүгү кичээлге-биле дыңнаар. Орустап-даа, тывалап-даа турда, демей-ле! Баштай мен Михаил Салчаковичини, орустаары аажок боорга, Каа-Хем кожуун чурттуг, Каа-Хем Салчаа деп бодаар турдум. Бодум ада-өгбөм аймаандан, Көп-Сөөк Салчаа деп орайтадыр, Кызылга кээр ажилдай берген үемде билип алган мен. Харалаан, Ак-Довуракка комбинатка ажилдап тургаш-ла, ол дугайында билип алган болзумза, төрөл тыртып, Михаил Салчакович-биле чер-чуртувус, өгбелеривис дугайында хөөрежип, кайы хире

хейнү билип алыр турган ийик мен деп бодаптарымга, дыка-ла харааданчыг.

Көп-Сөөк Салчаковичиниң салгалдары бис дээрзин билип алган төөгүм мындыг. Бир-ле чайын Шивилиге республиканың культура ажилдакчыларының спартакиадазы болган. Ону чырыдары-биле күртелерадионун журналистери болгаш "Шын" солундан мен чедер берген бис. Янзы-бүрү спортчу болгаш уран чүүлчү маргылдаа, мөөрейлер доостурга, оюн-тоглаа эгелзэн. Радиожурналист коллегам Татьяна Байынды биле мен телевидениеден инженер Валерий Сундуй-оолдун машиназына олурупкаш, чанып чорупкан бис. Орук ара чугаалажып-хөөрежип чоруп олур бис. Валерий Салчаковичтен айтырып салдым: "Ак-Довурактың даг-дүгү комбинатының "За асбест" солунунга ажилдап тургаш, солунчу ажилым аайы-биле Михаил Сундуй-оол-биле эки танып алган мен, силерниң акыңар эвес ирги бе, Валерий Салчакович?" "Мээң кады төрзэн акым-дыр. Көп-Сөөк Салчакович-ла болгай бис. Кызыл-Даг төрзэн суурувус мында бо. Ону таварып чанаалыңарам" — дээр-ге, шуут амырап кагдым. Чаңгыс өдөктүн төрөл салгалдары болганывыска өөрүп, чок-бар өгбелеривисти орук дургаар сактып, хөөрештивис. Шивилиден Кызыл-Дагже дорттап халыткаш, шапкын Ооругну кешкеш, Кызыл-Дагга халдып келдивис. Бир кудумчуда бичежек бажың чанынга ол доктаапкаш: "Бистиң — Сундуй-оолдарның бажыңывыс бо-дур" — деп, Валерий Салчакович чоргаарал-биле чугаалады. "Сундуй-оолдарның бажыңың дуп-дужунда бажыңга чурттап турган бис" — деп, Арина угбам (Ирина Александровна Аранчал — ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы) чугаалап олар чүве ийин" деп сактып келгеш, Байыр кырган-авамны, Чочай башкы төрзэннеримни сактып, дужунда бажыңы чарашсынып, чаптап көрүп олурган ийик мен.

Эжи Эрес-оол Шыырап-биле.

Бо алышкыларның адазы Сундуй-оол Салчаа шаанда Ойрот-Турага мал эмчизи мергежилди чедип алгаш, Би-Хем чурттуг анык уруг-биле таныжып алгаш, күш-ажылчы эге базымын Каа-Хем кожуунга эгелзэн чүве-дир. Аңаа, Знаменка суурга (Сарыг-Сеп), дун төлү Михаил төрүттүнген.

Өг-бүлениң эр эззиниң төрзэн чурту Бай-Тайганың Кызыл-Дагже удаткан чок көжүп келгеннер. Ажы-төлү-даа арбыдап көвүдзэн — чеди четкен. Ачазының аныяанда-ла "аъдының бажы эрте хоя берген". Авазы — ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, өөредип, өглөп-баштап, сезен хар ажыр чурттаан аас-кежиктиг ие. Улуг оглу Михаил "Тыва даг-дүгү" комбинатының арыг-лал фабрикасының ажилчыны болуп эгелзэш, ооң директорунун оралакчызынга чедир депшип ажилдаан. Валерий Салчакович инженер эртемниг дээрзин үстүндө демдеглзэн мен. Уруу Роза Салчаковна Кызылда ажилдап-чурттап чоруур. Хеймер кызы Урана Салчаковна дээди эртемниг эмчи база Кызыл хоорайда.

Михаил Сундуй-оолдун күш-ажылчы намдары дыка солун. 1958 чылда Тээли ортумак школазын дооскаш, бир чыл болганда, Ак-Довурак хоорайың болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинатын тудуп, тургусчур дээш, эштери — чаңгыс чер-чурттуглары анык оолдар Эрес-оол Шыырап, Киров Семиспей, Дапыт Биче-оол, Калдар-оол биле Шагдыр-оол Данзырын алышкылар, Тарак-оол Бөвей, Кара-оол Салчаа олар комсомолчу путевка-биле Кара-Дашка чедип келгеннер. Аныктарг эгезинде майгыннарга чурттап турган. Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы крайларындан, областарындан, хоорай-суурларындан комсомолчу путевка-биле келген аныктарга катчып алгаш, ажилдап кирипкеннер. Удаткан чок оларны Красноярскиниң Тудуг комбинатында оларны өөредип чоруткан. Аңаа баргаш, олар дашчының, каңнакчының, шеврлекчинин дзэн ышкыш мергежилдерге өөренип алганнар. Аразындан "суг акпас" найыралдыг эжишкилер чаа хоорайың эгезин салыр улуг үлүг-херекке ынчаар кирип эгелзэн. Хостуг үезинде аныктар спортчу оюннар ойнап, хүрешке, шыдыраага, хол бөмбүүңге күжүн шенежип, ол талазы-биле эки түңнелдерни чедип ап турган. 1968 чылда ол даг техникумун доо-

Сундуй-оолдар оглу-биле.

зуп алгаш, машинистеп ажилдап эгелзэн. Үстүнде ады кирген эш-өөрү-биле Михаил Салчакович бүгү назынында эп-найыралдыг эдержип, чурттап келген. Оларның аразындан бедик ат-алдарлыг ажилчынар, удуртукчулар, башкылар өзүп үнген. Эрес-оол Шыырап чоннун амыр-дыжын, эргелерин камгалаар мергежилди шилип ап, ИХЯ-ның подполковнигинге чедир депшип ажилдаан.

Михаил Сундуй-оол тыва болгаш хостуг хүрештерге болгулаан маргылдааларга үре-түңнелдиг кирип, шаңналдыг черлерни ап келген. Наадым хүрештеринге кирип, 1965 чылда үжүүрлөшкөн. Сибирь болгаш Ырак-кы Чөөн чүкке эртип турган зона маргылдааларыңа каш-даа удаа шаңналдыг черлерни ээлзэн. Назы-хари улгатканда-даа ол ынак оюнун аныктар ортузунга суртаалдап, маргылдааларга судьялап, солун-сеткүүлдерге ("Шын", "Хемчиктин сылдызы") хүреш дугайында солун, ажыктыг чүүлдерни доктаамал бижип чаңчыккан. ТАР-ның тургустунганындан бээр 80 чылында "Хемчиктин сылдызы" солунга "Мөгелер дөстүг, чурттуг" деп чаңгыс чер-чурттуглары Көп-Сөөк мөгелеринин дугайында М.С. Сундуй-оолдун чүүлүн улуг солнуургал-биле номчудум. Ында ат-сурагыг мөге өгбелеривис Намчыл Салчаа, Киров Хомушку дугайында бижзэн.

Бир катап Барыын-Хемчикке сургакчылап чорааш, ажилдап турганым "Хемчиктин сылдызы" солунну номчуй бээримге, ында Михаил Сундуй-оолдун чүүлү чор. Дораан номчудум. Дыка сонургадым. Анчымаа Тока дарганың авазының дугайында Көгел Мижитеевич Сааяның чугаазындан дыңнаанын бижип каан болду. Мээң ачамның адазы кырган-ачамның дугайында "Ынчан Көп-Сөөк арбанының даргазы узун Седип дээр кижилер турган" деп бижзэн болду. Тээлиге бистиң бажыңывыска Кызыл-Дагдан аъттыг халдып кээр Седип кырган-ачамны бичимде, 4-5 харлыымда, көргөним караамда ол хевээр чурттугун келчик.

1962 чылда Ак-Туруг школазын дооскан анык кыс Илимма Мактар эштери уруглар-биле Ак-Довуракка чедип келгеш, дааранылга черинге ажилдай берген. Эскүс өскөн уругнун ачазын лама дээш репрессиялаан, авазы чажында-ла чок болган. Эштери ооң Илимма деп адын Римма деп эптей адай берген. Чоон чаштыг, чинге белдиг, чараш кысты анык оолдар сонургап турган болбайн аан. Илимма ажил-ижин шуудадыр дээш, оларны херекке албас турган. Ынчалза-даа хүрештерге бо-ла тиилеп каар, эрес-кашпагай спортчу эр Михаил ооң чүрзэн ээлепкен, өг-бүлө болуп чурттап бергеннер. Ажык болгаш биче сеткилдиг, ажилгыр-кежээ анык кысты кунчулгары, чуржааттары өөрүшкү-биле хүлээп, танышкан. Удаткан чок Сундуй-оолдарның өг-бүлезинге өпояалар немежи эгелзэн. Уруу Айлаңмаа Михайловна товарадов мергежилди чедип алган. Оглу Орлан — чолаачы. Оон бичези Бавуу өрт чериниң ажилдакчызы.

Михаил Салчакович Сундуй-оол — Ак-Довурак хоорайың Хүндүлүг хамаатызы. Ынак хоорайың болгаш ооң кижилеринин дугайында 2015 чылда "Кара-Даштын баарында хоорайжыгаш" ("Городок у подножья Кара-Даша") деп номну бижзэш, чырыкче парладып үндүргөн.

М.С. Сундуй-оол аравыска чораан болза, ТАР-ның 100 чылында орден-медаль ону оюп эртпес турганы чугаажок. Эки кижилер өске өртемчейге айттанып-тарга, дыка-ла чоктанчыг болур чүве, а өг-бүлезинге, ажы-төлүңге оон артык дээрзи чугаажок. Илимма Сүрүннованың ындыг идегелдиг эштиг чораанынга болгаш ажы-төлүнүн ындыг чоргааранчыг адаалыг чораанынга өөрүп, оларның чырык муңгаралын үлежи чору мен.

Светлана БАЛЧЫР,
"Шынның" хоочуну, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

ТАР-ның 100 чылдаанынга

1935 чылдың июнь 21-ден июль 2-ге чедир Кызыл хоорайның күркино-театр бажыңына ТАР-ның Улустуң VIII дугаар Улуг хуралы бодунуң ажылын эрттирген. Аңаа Улустуң VII дугаар Улуг хуралындан VIII дугаар Улуг хуралга чедир 4 чыл чартык үениң дургузунда чазактың чорудуп келген ажылының

дугайында илеткелди ТАР-ның Министерлер чөвүлелиниң даргазы Сат Чурмит-Тажы кылган.

Эдеринчи илеткелди – үндезин хоойлу болгаш революстуг хоойлу-дүрүмге өскерилгелер кириериниң дугайында илеткелди – Биче Хурал Президиумунуң даргазы эш Хемчик-оол кылган.

1935.

(Уланчызы. Эгези №72 "Шында).

Шүүгү черлери болгаш истеп-хынаар черлер бодунуң ажылын чорударда база революстуг хоойлу-дүрүмнү чамдыкта бузуп, барымдаа чок черге улус шиидер, кандыг-даа барымдаа чокка хөреңги хавыраар, чогуур черден барымдаа чокка чамдык араттарны үр болчагда бажыңнаар, оларны хөй-ниитиден чарып турган чүүлдер бар.

Моон чылдагааны болза, революстуг хоойлу-дүрүмнерни оранның иштинге шын, чөп чорудуп турарын чогууру-биле карактап хынап турбазында тур. Мындыгның төлээзинде, республиканың иштинге хоойлу-дүрүмнү боттандыраарын харагалзап көөр чоруун дыңзыдар болгаш аңаа хоойлу харагалзаар черни тургузар деп санал үндүрер тур бис.

Арат чонунуң аразынга революстуг хоойлу-дүрүмнү чорудар чорукка кожуун, суму чагырга черлериниң ужур-дузасы онза улуг. Олар чазактың үндүрүп турар дүрүмнерин ылап шын, чөп күүседип турарынга моон-даа артык эки кичээңгейин салыр ужурлуг. Ону канчап чедип алырыл дизе, араттарның ортузунга улуг тайылбыр ажылын салып тургаш, чедип ап болур. Революстуг хоойлу-дүрүмнү сагыыр, ужур-дүрүм чок чоруктар-биле де-

мисежир болза, кожуун, сумуларның бот-чагыргаларының ат-алдары көдүрлүр, бистиң хоойлу-дүрүмүвүске бүзүрелдиг болдурар, бистиң чуртувустуң бүдүрүкчү күштерин сайзырадырынга республиканың кижилер бүрүзү бодунуң бот-идепкейин көдүреринге бүзүрел бээр. Ооң-биле кады кожуун, сумуларның ажилдакчылары бодунуң культуру болгаш политик депшилгезин көдүрүп, кожуун чагырга черлериниң оран-суур бажыңын культуру тургузарын хун бүрү оралдажып ажилдаары чугула деп айтырыгны амдыгааштан салыр херек. Кожууннарның ажилдакчылары араттарның амыдырал байдалын культуру езулуг болдурарда, үлгерчи турарын чедип алыр херек. Ол болза, оларның боттарының болгаш оларның ажилдап турар чагырга чериниң ат-алдарын көдүрер эвеспе.

Кожуун чагырга черлери болза, кожууннуң төп черин эки байдалдыг тургузарын ажилдап оралдажыр хүлээлгелиг (ыяш тарыыр, орук кылыр, көвүрүк кылыр, суг бугазын казар, культуру черлер тургузуп калбартыр болгаш оон-даа өске).

Совет хамаатыларның ажил-агынынга холбагдалдыг ажил-агый айтырыын кожуун, суму чагырга черлериниң тус-тус ажилдакчылары ажилдавар чорукту бол-

дурбас ужурлуг. Ол бүгү айтырыгларны совет хамаатыларның комитеттери боттары кылгай аан дээш идегеп олураары көвей боор тур.

Кожуун, сумуларның бот-чагырга черлери совет хамааты комитеттериниң ажилдакчыларын дуза кадар кылдыр тыртарындан аңгыда, харын боттары чазактың хамык-ла доктаал-шиитпирлерин үлгерлиг күүседиринге оларны хандыдып, совет хамаатыларның ажил-агый херээниң хамык-ла айтырыгларын эки билип, ажилдажып турар ужурлуг.

Улустуң ажил-агый болгаш культуру тургузуушкунунуң моон соңгааргы хөгжүлдизин хандыдар дугайында чугула чүве болза, хоойлу-дүрүмнерни чөп боттандырып чорударын болгаш революстуг хоойлу-дүрүмнү хажыдар черчүүр чоруктар-биле демисежиринге хамык арат түмөн, чер-черлерниң бот-чагыргалары, шүүгү черлери болгаш прокурор черлериниң бодал-сагыжын хандыдары чугула. Бо болза республиканың тускай бот-эргезин моон соңгаар быжыдарынга болгаш ораның хөгжүлдизиниң капиталист эвес оруунга аяр шилчиериниң чугула чүүлдерин белеткээринге дөгүм идишкин боор ужурлуг.

УЛУСТУҢ VIII ДУГААР УЛУГ ХУРАЛЫНДАН БИЧЕ ХУРАЛ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДАРГАЗЫ ЭШ ХЕМЧИК-ООЛДУҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА ҮНДҮРГЕН ДОКТААЛЫ

1935 чылдың 7 айның 2 хүнүндө бадылаан.

Революстуг хоойлу-дүрүм болгаш үндезин хоойлуга (конституска) өскерилгелер кириер дугайында эш Хемчик-оолдуң илеткелин дыңнааш, VIII дугаар Улуг хуралдан ук илеткелди бүрүнү-биле чүүлдүг деп хевээр бадылааш, демдеглээр болза:

1930 чылда бооп эрткен Улустуң VII дугаар Улуг Хуралы чурттуң социал-эконому болгаш арат түмөнниң амыдырал байдалының онза чүүлдерин барымдаалавай, аймактың революзунуң амгы чадазаның кол шынарын буруу айтып шиитпирлээн. Ынчангаш араттың ажил-агынын хөгчүдөр дугайында хуунуң бот-идепкейин херекке албайн, колдуунда-ла ажил-агынын хөй-ниити хевир-майыныга үндезилээш, тус республиканың бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдизин шын эвес угландырган. Республиканың политиктиг шынарын болгаш аймактың революзунуң амгы чадазын чөп эвес шинчилеп айытканы-биле чергелештир VII дугаар Улуг хурал болза, үндезин хоойлу талазы-биле чурттуң политик болгаш эконом хөгжүлдизиниң амгы үениң сорулгаларынга таарышпас чамдык ышкындырылыг чүүлдерни айыткан.

Бо үстүндө чүүлдерни барымдаалааш, Улустуң VIII дугаар Улуг хуралындан ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. 1930 чылда бооп эрткен VII дугаар Улуг хуралдың доктаалдарында

ТАР иштики политик болгаш эконом хөгжүлдизиниң сорулгаларына чөрүшкөк бооп турар чамдык шиитпирлерин моон соңгаар күш чок болдурар.

2. Араттың ажил-агынын хөгчүдөр талазы-биле хуунуң болгаш хөй-ниитиниң бот-идепкейин үндезилеп, чурттуң бүдүрүкчү күштерин хөгчүдөр дугайында Биче хуралдың 3 дугаар онза сессизиниң шиитпирлерин барымдаалааш, чазактың үндүрүп, күүседип келген хоойлу-дүрүм чүүлдерин чөп деп санаар.

Күрүнениң чазак-чагырга черлерин чаартып тургускан, Мал, чер ажылының министри, садыг-үлетпүр министр чери болгаш Шериг чөвүлелин тургускан, ынчаарга, Араттың ажил-агый министри чери, Күрконтрольду болгаш Эконом чөвүлелин узуткаан, соңгулда эргезиниң дугайында чаа дүрүмнү чогааткан, эрүү, күш-ажыл, чер болгаш үндүрүг дугайында дүрүмнерни эдип-чазап өскерткенин Улуг хуралдан чөп деп санаар.

3. Үндезин хоойлуну (конститусту) чазап болбаазырадыр, күрүнениң чазак-чагыргазы (министерлер черлери), соңгулда эргезиниң дугайында дүрүм, күрүнениң сүлдө демдээ биле тугун чаартып тургузар база Улуг, Биче хуралдарны чыылдырар болчааның дугайында конститутка өскерилгелер кириериниң ам соңгудар Биче хуралдың президиумунга дагзыр. Ук өскерилгелерни киририп чогааткаш,

Биче хуралдың сессизинге хынадып, IX дугаар Улуг хуралга уламчыладып бадыладыр тур.

Улустуң VIII дугаар Улуг хуралынга бадыладыр-биле эккелген чаа чогаадып төлөвилээн ТАР-ның сүлдө демдээн езугаар бадылааш, ук сүлдө демдекти кылдырып дооскуже эрги сүлдө демдекти таңмаларны албанның бижик херзэнге түр хереглээрин чөпшээрер тур.

4. Үстүкү шүүгүгө, хоойлу эдерерин камгалаар дээди черге (кур прокурор черинге) болгаш тус-тус бот-чагыргаларга VIII дугаар Улуг хуралындан даандыраары болза, чазактың доктаал болгаш хоойлу-дүрүм чүүлдерин күүседириниң хыналдазын дыңзыткаш, революстуг хоойлу-дүрүмнү чөрүүрлери болгаш дагдындырган албанның оскунган кемниглер-биле сыныш чок эрестиг демисел чорудар.

Революстуг хоойлу-дүрүмнү быжыдарынче арат түмөнни калбаа-биле хандыдар, ооң-биле кады улустуң ажил-агый болгаш культуру депшилгезин хөгчүдөр дугайында чазактың чорудуп турар ажылы болгаш дүрүм-саавырлары-биле оларны таныштырар төлээде, калбак тайылбыр ажылын үргүлчү чорудар.

(Илеткелди ол үениң дыл-домаа хевээр арттырган).

Артур ХЕРТЕКТИҢ чыгган архив материалдарына үндезилеп Мergen АНАЙ-ООЛ белеткээн.

ЭҢ ААР ДЕҢЗИЛИГ ДУЖУМЕТ

Бээзи кожуунуң 17 сумузунуң эң улуу – Түлүш сумузунуң чейзеңи Ак-Салдың, ооң оглу Семис чагырыкчының чурттап чораан турлаг-хонаштары.

Тыва чон эрте бурун шагдан бээр чылдың дөрт эргилдезинде одар солуп көжүп, мал малдап, бойдус-биле амыдырап чораан. Чайын изиг шынааларга аал артпас, шупту дигии-биле тайгаже малын семиртип үнө бээрлер.

Ак-Сал чейзең база ооң оглу Семис чагырыкчы Чиңге-Хемниң үнгөн бажында Кызыл-Хөлге чайлаглап чораан. Суг куштары – аңгылар, кастар, өдүрөктер Кызыл-Хөлге төрээш, хемнер баштарыңче одарлап чоруй баар. Аңгы, казы ааңайнып-чиңейинип турар, оларның уяларындан, дириг бойдустан бүткен чараш тайга болгай.

Күзүн аң семирый бээрге, Алага-Каккан-Тайгазының Кара-Туруг-Тайгазынче көрүнгөн Хүннээркегит-Дөргүнче күзеглээр. Ол турлагга дүүнү аң ээдин Ак-Сал чейзең-даа, оглу Семис-даа чивес, хүннүң-не чаа аң ээди чирилер. Те-чуңманың болгаш өске-даа аңнар, куштарның ораны болгай. Чуңма үш-дөрт харлыында бойдустан чайгаар кызыраар, сувайлыг чаяаныг. Сувай чуңма ээдинге чедер эът чок. Өгбелеривистиң доктаамал чиир ээди ол. Алага-Каккан-Тайгазында ам-даа те-чуңма өзүп-көвүдөп турар.

Ак-Сал Чейзеңниң кыштаа, Эйлиг-Хем суурнуң Кашпалче талазы Ийме деп бедик дөлем черге турган. Чазак-күзеглери Эрги-Шагаан-Арыг адаа, Тас-Булуң, Ортаа-Кара-Даг, Алтыра-Даш, Бай-Булуң баары, Ишкээр-Суг кыдыы ынаар турган. Сөөлзүредир Семис чагырыкчы Буура тайгазынга чайлаглап чораан.

Ол үеде Тывага эң-не аар деңзилиг дужумет ол турган. Үш аътты солуй мундуруп чорааш, Буура-Тайгазынга чедирер. Чаңгыс-ла аът ону уур боорга, ону аалдан ыратпас турган. Ырак чер баарда, орук аксында өглерге баш удур медээлеп дыңнадыр.

Шээр малын, хөй-өшкүзүн аңгы-аңгы коданнарга үзүп каар. Хараганның-Хову, Ногаан-Дашка, Боом даа чылгы малының одары ол. Боом дааның арты, Бош-Даг артында ховуну чылгы күзеттээр хову деп адаар. Бош-Дагдан Сүме-Ужунга чедир ховуну Чылгы-Ончалаар деп адап турган. Башкылы Бош-Даг артынга кээп турда, соңгулуу Башкы-Таңдының Ыдык-Тайгада хевээр турар. Бел адаанга сынмас боорга, Улуг-Шаңчы ховузунче үзүп кыштагладыр. Боом даанда Чылгы-Хараар деп бедик тей бар. Ак-Сал Чейзең бодунуң үезинде санаттынмас хөй чылгылыг чораан. Ол Тыва Арат Республиканың тургузукчу хуралынга идепкейлиг киришкен.

Семис чагырыкчының уруунуң оглу Долаанны бичиимде көргөн мен. Ооң салгалдары-биле чаңгыс кудумчуда кожа чурттап чоруур мен. Семистиң бодунуң оглу Хөрек-Бегзи мээң чоок төрелим болган. Ийи оол, беш кыстыг. Ийи улуг уруу Булуң-Теректе чурттап чоруур.

Семис чагырыкчы Чиңгин Чейзең деп оолдуг чораан деп медээ база бар. Семис чагырыкчы кончуг аныяанда чок болган. Кызылче төп чазак келдирерге, ийи дугуйлуг кыдат терге-биле элезиниг ховулап бар чорда, чагырыкчының казыы сөктү берген. Чок болган черге, улуг өг орну хире черге, чагырыкчының үзү төгүлген. Дыка-ла үр карара берген чыткан деп ачам чугаалап турар. Ол үеде кижиле ажаарда, чер каспас, анаа салып каар турган. Ортаа Кара-Даг, Бай-Булуң, Алтыра-Даш дужу, Даг-Аразы деп черге торгу пөске ораагаш салып каан. Торгузун оор апарган болган. Ажааган хөөрүңге база үзү төгүлген болган. Ала-Тей чанында, чок болган черинде, улуг өг орну хире черде ам-даа оът-сиген үнмээн карара берген чыдар.

Шөмбүл Байыр-оол Доржу. Чаа-Хөл кожуун.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ЧЕДИИШКИНИГ УДУРТУП БОЛУР

Тываның Баштыңы – Чазааның Даргазы албан-дужаалды түр када күүседир кылдыр Владислав Ховалыгы Россияның Президентизи Владимир Путин томуйлаарының мурнунда ол албан-дужаалга ажилдап шыдаар хире кижилерни шыңгы шилээн деп бодаар-дыр мен. Владислав Ховалыгдан өскелерни база шинчилеп көрүп, оларның мөзү-шынарын, эртем-билиин, ажил-херектерге арга-дуржулгазын кичээнге алганы чугаажок. Оларның аразындан республиканың амгы үеде удуртукчузу шүүрелип үнүп келген-не боор.

Россияның Президентизинин томуйлаашкыны Владислав Ховалыгга шыңгы харысалга, деткимче дээрзин Тываның чурттачылары билип, көрүп тур бис. Ооң бир чижээ, республикада эң чидиг айтырыгларны шийтпирлээринге 1,5 миллиард рубльди федералдык бюджеттен тускайлап үндүрүп бергени. Ол акша-биле суурларда кудуктарны кактырып, социал чергениң объектилери одалга төптөри, школаларны, назылап кырааннарның бажың-интернаттары чижектиг черлерни дарый септедип тур.

Кайы-даа үеде, соңгудалар чоокшулаан тудум, депутатка болгаш кайы-бир албан-дужаалга кордакчылар дугайында чон аразынга чугаалар көвүдээр, оларның утказы янзы-бүрү болуру кымга-даа билдингир. Мен бодум хуумда шилилгени кылып, хүн бүрүде кижилер аразында чугаа-соотту, социал четкилерде дыңнадыгларны кичээнгеилг хай-

гаарап турдум.

Тываның Баштыңы-Чазаның Даргазы албан-дужаалга амгы үеде ону түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг төлөптүг деп бодаар мен, ынчангаш ону соңгудум. Бодумнуң бо шилилгемни дараазында чылдагааннар-биле бадыткаар мен: эртем-билиин, удуртукчу ажилдарга арга-дуржулгазы четчир-дир, кол-ла чүве – ажил-агыжы. Ооң ада-иезин билир мен. 1960 чылдар эгезинде Чаа-Хөл районнуң Ак-Туруг школазынга башкылап турумда, Товарищтай Сарыг-оолович Ховалыг Булуң-Терек школазынга башкылап ажилдап турду. Ажылывыс аайы-биле ужуражып, чугаалажып чораан бис. Кончуг эвилең-ээлдек, орлан-эрес аажы-чаңыг, ажылынга кончуг хандыкшаан башкы чүве. Ооң өөнүң ишти Вера Ховалыговна Ховалыг оожум-топтуг мөзү-шынарлыг, акушер-фельдшер эртем-билилгиг, ачы-буянын ажилдыг ие. Оларның оолдары көдээге өскен, ада-иезиниң аайы-биле ажил-ишке бичиизинден не чаңчыккан, эртем-билигге сундулуг эрлер-дир деп дыңнап, билип чор мен.

Республиканы удуртуп эгелээнден бээр кыска үе дургузунда берге айтырыгларны Тываның амгы удуртукчузу шийтпирлеп каапты. Ооң бирээзи – хөмүр-даш өрттөн чиигедирин чедип алганы. Хөмүр-даш өрттөн чылдан чылче аартап турда, ооң чиигеринге идегелин чурттакчы чон оскунган турган. Чаңгыс бо чижек безин республиканы ооң чедиишкениг удуртуп болурунун бадыткалы деп чугаалап болур.

**Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдың хоочуну,
ТР-ниң алдарлыг ажил-
дакчызы.**

СЕТКИЛДИҢ ДУВУРЕЛИ

Сеткилимни дувүредип чоруур айтырыгларны бижикседим.

Сөөлгү үеде медицина сайзырап, чаа эмнелгелер туттунуп, медицина техниказы экижип турары эки-дир. Ынчалза-даа аныяк эмчилерниң улуг назылыгларга хамаарылгазы кошкак. Кырган, аарыг кижиге эки чымчак сөс эм болур. Аныяк эмчилер кижиге-даа көрбес, компьютерге көрүп алгаш, аарыг кижини хүлээп алып апарган. Мээң эскергеним улуг-биче кижилерниң караа, кулаа (электроннуг депшилгениң салдары боор) дыка баксыраан. Эмнелгеге каракты лазер-биле эмнээр тускай кабинет ажыдары күзенчиг.

Кижизидилге талазы-биле айтырыг эңне дувүренчиг. Ооң кол чылдагааны – ара-галаашкын. Бо теманың дугайында дүктүг чүве тазаргыже, тас чүве дежилгиче чугаалажып, хемчээң ап келген. Делегей чергелиг хамчыктыг коронавирус аарыын вакцина-биле тиилеп үнүп турда, ара-галаашкынга удур вакцина чүге чогаадып болбазыл. Бисте медицина талазы-биле эртемденер, докторлар-даа бар-дыр. Тыва чонну ак сүт арагазы ижер кылдыр чаяаганда, мааңа чүгге медицинаның күжү негеттинип келген эвес бе? Оон башка өскүс-чавыс ажы-төл үзүлбес.

ССРЭ үезиниң пенсионерлериниң пенсиязы кудуку деңгелде. Күрүне ажилдакчыларынга немей акша берип турган, ам ону бербейн турар. Бо айтырыгны катап тургузар болза эки. Күрүнеге ажилдап чораан хоочуннар халас чер бээр деп доктаал үнген турган. Бо айтырыгны катап диргиссе. Ол улуг назылыгларга бир улуг деткимче болур ужулуг.

Дыка хөй кижилер Кызыл хоорайда тырлып келген. Кожууннарга социал

бажыңнардан хоочуннарга тудуп, оларны чер-чуртунче мөөңнээр күзенчиг. Олар мөңгө чурттаар эвес, төрзөн чериниң чымчак довураанга шугланып чыдары оларга улуг таалап ышкакыл. А хосталган социал бажыңга дараазында хоочун чурттап олургай. Бо бүгүнү чүге боттандырып болбас деп.

Сөөлгү үеде талантылыг аныяк-өскени-виске чоргааралым хайныр. Спорт-биле-даа, уран чүүл-биле-даа Тывавыс алдаржып тур. Ынчалза-даа кудумчуда улуг-биче кижилерниң культуразы дыка багай. Ында-мында дүктүртүнген, эзирик алгырган, чалчыттыңан. Чараш эвес. Олар солун-сеткүүл номчуvas, телерадио дамчыдылгалар көрбес. Хоорайда аргыжылгада чоруп турар машиналарга магнитофон дамчыштыр кижизидилге, езу-чаңчылар, шажын-чүдүлгө дугайында лекцияларны чорутса. Ылаңгыя Игорь Дамдактың болгаш өске-даа авторларның радио дамчыдылгалары аажок дээштиг болур ийик. Бо арганы ажыглаарын сүмелеп тур мен. Ону Тывателерадиокомпаниязы деткиир дээрзинге бүзүрелим улуг. Тыва дылывысты хумаалап, ону камгалаарының бир аргазы ол.

Сөөлгү үеде көдээге кичээнгеилг саны чылдың-на немежип турар болганда, шаанда ышкак Москвада ВДНХ-же путевкалар берип, Россияның көдээ ишчилери-биле дуржулга солчур арганы катап эгитсе. Аныяк оолдар, уругларны мал ажылыңче кыйгырып, оларның аразынга маргылдаалыг чарышты чүге организаптап болбазыл. Школачыларны күш-ажылга өөредир. Күш-ажылга бүгүрткен кижиге каян-даа бедик мөзү-бүдүштүг, энерел сеткилдиг болгаш угаан-сарыылдыг болур дээрзин амыдырал көргүскен.

**Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.**

КАВАЙ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Тес-Хем кожууннуң Чыргалаңды школазының музейинде делгеттинген кавайны эртем-экспедициязының кежигүннери көргөш, берген үнелелинге кижиниң сагыш-сеткили дойлу, эрткен үелерге эглип, хөйну бодандыра бээр.

Ол буянын бурунгу онзагай чараш кавайга Сувандиелерниң ажы-төлү чыргалдыг, дыштыг өскени келир үеде салым-чолунга салдарлыг болган.

Төөгүже хая көрнүрү чугула. Эрткен үениң эки чүүлдерин, ажыктыг талазын ажыглап болур.

Бурунгу тыва чонувус төрүмелинден сагынгыр-тывынгыр, бурунгаар делгем көрүштүг, шевер холдуг, уран мерген бодалдыг, онзагай сагылга езу-чаңчылдыг, сагыш-сеткилинден чаяалгалыг, ындындан-на куттулуп чоруур уран талантылыг. Келир үеде көрүжүн кавайда оюп, сиилбип кылган.Кавайның ийи талакы арнында каастаан чүүлдери нарын утка-шынарлыг. Дөрт-булуңчукта беш-адыр ортузунда чуртталга төнчү чок деп чүүлдү көргүскен, адаккы кыдында элезинниг шакты сиилбээн.

Журналист Лидия Иргиттиң «Шын» солунга бижээн чүүлүндө ааткыштың чажыт утказын «Астрология» эртеминде Кошкар (Овен) деп зодиак сылдыстың утказын солун бижээн.

Шаандагы кавай амгы үениң кавайына дөмейлешпес, үе-шаг аайы-биле бүгү чүве өскерлип, сайзырап турар. Кавай бичии чаштың өзер чери, авазының үнүн, ырызын дыңнап удуур эргим уязы. «Өскөн кавайым, кавай болган чуртум, кожа чоруур чонум чоорган...»

деп бурунгу өгбелерниң чугаазын бо бодалдар бадыткап турар.

Бичии чаштың эът-кежин артыш, саржаг, шай-биле кадык чаагай болзун дээш чуггаш, өдек-биле кургаглап каан кавайга, чымчак алгы-биле ораагаш, шарып кавайлаар. Дүшкен хинин бут аптарызың адаанга шыгжаар. Кавайны артыжап, арыглап, кыдыынга чараш, үнелиг даштар азы чинчи, азы адыг дыргаан уйгузу амыр-дыштыг, улааравас болзун дээш, баглап каар. Иези дег шевер болзун дээш, хачы-биле кыс уругнуң хинин кезер, адазы дег мөгө, эрес, кежээ, мөзү-бүдүштүг, туруштуг болзун дээш, бижек-биле оолдун хинин кезер.

Бурунгу ада-өгбеден дамчаан ужук-дөзүвүстүң эгезин алган кавайга ажы-төлдер буянын, салым-чаяанның, кежик-чолдуг өзүп көвүдээр.

Бурунгу, эрткен, келир үези кижиниң амыдырап өзериниң харылзаалыг оруу. Кижиниң төөгүзү ук-дөстүг, салгал аайы-биле ужукталып чоруп каар.

Өртемчейде чаяап каан амыдырал-чуртталгавыс амыр-менди, ак оруктуг болзун деп ада-өгбелеривис йөрээп чораан.

Шылаवास, турбас, кызыгаар чок чаагай сеткилдиг ада-иевистиң ажы-төлүн өстүрген өндүр чаагай эди аас-кежиивис, чоргааралывыс, өөрүшкүвүс, буян-кежиивис, бурунгу ыдыктыг кавай.

Авам күжүр бүдүү дыңналыр-дыңналбас үн-биле ырлавышаан, кавайда чаш төлүн чайгап каап, чылдың дөрт үезинде кедер идик-хевин база өөнүң

бүгү үеде херек чүүлдерин даараан олурар.

Бо кайгамчык кавайга бодум база чыргап өскөш, дуңмаларымны чайгап, ада-ием-биле деңге кырыдым.

Бир хүн бистиң хеймер дуңмавыс Айвар школадан келгеш, авамга школага музей тургустунар, аңаа экспонаттар херек, кавайывысты музейге бериңерем дээрге, авам ыыт чок боданы олургаш: "Чидирип болбас, камнап чорзун деп, ол башкыңа чагыыр сен" – дээш, шыгжага кавайны ап берди. Ынчалдыр-ла кавайывыс музейде турары ол.

Лидия Иргиттиң кавай дугайында алгап-мактаан күзелдери, эртем ажылыңче шымып кирер күзелдиглериниң чогаадыкчы сорулгалары төрүттүнер кайгамчык бодалдарның дээжизин сөңнеди.

Шаанда бистиң ада-иевис база төрелдери хонаштарын солуп, көжүп чоруур үе-шагда Тес-Хем кожууннуң девискээринден көшкөш, Таңды-Уула тайга-таңдыны ажилдыр аът, шарылыг көшкөш, Чагытай хөлдүн девискээринге чайлаглаар чорааннар. Та чеже дагларны, арт-сынны, өзеннерни, хемнер, дамырактар, кашпалдарны ажып эртер чүве. Чедер чер-чурту ырак-даа болза, ара хонуп чорааш, күззэн чайлаг черинге чедип алырлар.

Кавайлыг чаш төлүн улуг оран-таңдызын, кадыр-берт, кудургайлыг дагларны ажилдыр ап чораан иени чүге деңнээрл? Маадыр иениң шыдамын, күштүүн, эрестин!

**Била СУВАНДИИ,
Кызыл хоорай.**

ЧАҢГЫСКЛАССЧЫМ ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Школачы чылдардан-на мөөрей, фестивальдарга кады уран номчулгага үргүлчү киржир, ховар аттыг, чазык-чаагай чаңыг эжим Саадак Ооржак. Эжимниң авазы 10 ажы-төлдүг Маадыр-ие. Авазы Дембик Кодур-ооловна, ачазы Очур-оол Чүвүрекович Ооржактар «Искра» колхозтун мурнакчы малчыннары чораан. Олар үргүлчү кара баштыг хойлар малдап чораан болгаш, Үстүү-Хүрээ дужунда оларның аалын бүгү чон Кара хойлуг кыштаа деп адаар чораан.

Эжим школага тургаш-ла номчуттунарынга дыка ынак. Школа дооскан соонда Москваның күрүнениң культура институтунче дужаап киргеш, чедиишкениг дооскан. Баштай А. Пушкин аттыг библиотекка килдис эргелекчилеп эгелзэн, оон республиканың К. Чуковский аттыг уруглар библиотекказынга 23 чыл директорлап ажилдаан. Амгы үеде хүндүткелдиг дышта-нылгада.

Саадак Очур-ооловна төлөптүг ие. Оглу, кызын ажил-ишке кызымак, биче сеткилдиг кижилер кылдыр кижизидип каан. Улуг оглу Аяс Алексеевич биле кенни Белек Альбертовна сайгарлыкчылар, олар кыстыг, оолдуг. Уруу Чайырмаа Алексеевна хоорайның полициясында ажилдап турар, майор эргелиг, үш ажы-төлдүг.

Эжимниң хөй чылдарда кызымак ажил-ижи база библиотека херзэнге кириген үлүг-хуузу дээш алган шаңналдары хөй. Оларның аразында «Културааның тергенини», «Библиотека херзэнге бараан болуру» медальдары эң-не үнелиг, чоокта чаа ТАР-ның 100 чылдаанының юбилейлиг медалына төлөптүг болган.

**Светлана САТ,
ТР-ниң культуразының алдарлыг
ажылдакчызы.**

Сидик Афган дыка хөй эртемнерниң шылгараңгай шинчээчизи болгаш чаар-тыкчызы. Ол математик, философ, психолог, политолог, төөгү талазы-биле билиг-мергежилин херек кырында амыдыралда ажыглап, чурттар аразында лекцияларны номчуп, хөй талалыг ажылдап чоруур. Делегейни өскерттир дизе, бодун баштай өскертири болур. Төөгүлүг болуушкун чыл, ай-хүннер-биле база келир үе биле амгы үе аразында сырый холбаалыг.

Кандыг-даа эртемниң бедиинде – математика (сан-чурагай) туруп турар, өске талазының бедиинде – төөгү туруп турар. Бо ийи эртем – ийи дээди шыпшык деңге сайзыралды алыр ужурлуг. Төөгү – ол база ылаптыг шын эртем-дир. Бо ийи эртемниң аразында «көвүрүгүнү» (мост) тудуш болурун Сидик Афган математиктиг санаашкынның дузазы-биле тодарадып бадыткаан. «Математика (сан-чурагай) – бойдус дылы, а төөгү – чоннун дылы болур. Төөгүнү хажыдары, ону эдип-чазап, бодунуу-биле мегелеп бижири – кем-буруулуг чорук. Чүвениң чүгле шынын чугаалаар болгаш эки чүүлдү кылыр херек!» деп бижээн.

Ооң ажылында математиктиг формула-биле чурттуң төөгүзүн сайгарып көргүскени солун. Чаңгыс чижек: $G + E = P$ ө П. Горбачев биле Ельцин казыыр Партия болуру Победа деп хураңгай сөстөр-биле бижээн. Бо формуланы шын санап, тыпкан кижиниң шаңналы автомобиль...

Россия 2055 чылдарда кандыг болурун өттүр көрүп, чугаалап каан. Ооң өттүр көрүүшкүнү, сан-чурагайлыг санаашкыны амыдыралда херек кырында бадыткалды. «Чурттуң буураашкыны – сагыш-сеткил хоойлузун буза шаапканы-дыр» деп бижээн.

КЫМ ДЕП КИЖИЛ, ЭРТЕМИ ЧҮЛ?

1958 чылдың март 20-де сайгарлыкчы афган өг-бүлөгө төрүттүнген, бичизинде сан санаар, ооң кылдыныгларын шын тыварына чүткүлдүг өзүп келген. 1982 – 1991 чылдарда ССРЭ-ге Липецкин математика-физика салбырынга, дараазында философия болгаш төөгүнү (Ленинград) хоорайга дээди эртемни чедип алган. Ол – Чер планетаның хостуг оглу. Ооң салым-чолу, төөгүзү солун.

Сидик Афганны сонургавас чурттар чок. АКШ ол эртемденни бир катап ЭВМ маргылдаазынче эккелген. Математиканың 400 аңгы янзы-бүрүнары хевирлерин Сидик 6 минута 17 секундта иштинде машинадан артык дүрген санап үндүрүпкен. Ол-даа кайгамчык эвес чүве-дир.

Дыка хөй төнчү чок узун сан-түнүг кылдыныгларны кызаңнаашкын дегле, хензиг үе иштинде бажыга бодап үндүрүпкени кайгамчык. 33 харлыында математика эртеминге салымны делегейге чайгаар сурагжый берген, кижитөрелгетениң салым-чаяаныгларының аразынче ЮНЕСКО-нуң камгалалынче кирген. Мохаммед Сидик Афган. Аныяк салгал ооң дугайында дыңнавааны чугаажок. 30-35 чыл бурунгаар аныяк эртемден дугайында делегейниң парлалга-массалыг чепсектеринге ооң ады дыргын тарай берген. ССРЭ-ниң дүшкени, «Август путчузу», сентябрь 11-де АКШ-ка болган теракт, кара кештиг президент Барак Обаманың дүжүлгеге саадаптары, Украина (2014 ч.) болуушкуннар дээш көргөн өттүр хөй көрүүшкүннери колдуунда шын болган. Амгы үеде Сидик ийи чугула кол угланышкын-биле ажылдап турар, бодунуң ажылы болгаш ону делегейге нептередири: математика болгаш хөй-ниити ажыл-херектери – чаа делегейге чоннун эрге-ажыын кадаглап, камгалаары. Делегейниң дыка хөй чоннарының хостуг эргези болгаш чаагай амыдыралы дээш туржуп турар. Делегей дугайында өттүр көрүүшкүнү: 1897 чылда

• Сонургактарга

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ ӨТТҮР КӨӨР КИЖИ

делегейге кижитөрелгетениң салым-чолун бүдүү хынаар чажыт хыналда чорудар организация турганын Сидик Афган бүзүредип бижээн. Ооң сан-чурагай санаашкыны, өттүр көрүүшкүнү-биле алырга, делегей дайыны 2055 чылда болур. Аас-кежик, ол үе ам-даа бистен ырак.

Канчап билир... Политиктиг байдалдың үндезини делегейге өскерли берип, ол дайын болбайн барып база болур деп өскелер чигзинип турар.

РОССИЯГА ХАМААРЫШТЫР

Ийи дугаар төрзэн чурту Россияның – салым-чолун, үш он чыл бурунгаар Сидик Афган өттүр көргөн кижит-дир. Ол дээрже 2025 чылга чедир.

ССРЭ 2.0. Ооң дүшкени, санаашкын езугаар бо чылда дооступ турар. 2025 чылда хамаарышпас күрүнелер (СНГ) чурттары катап каттыжып, эвилелдежир, ол чүгле өске үндезин чаа хевир тургузулуг болур.

Украина. Бо чүүлге бүзүрээр арай берге, Сидик Афганның шынзыдып бижээни болза, Украина бир дугаар каттыжышкынче кирер. Чернигов хоорайның хенертен болу бээр шиитпирин езугаар, өскерилге бооп болгу дег. Украинаның каттыжып келири-биле ССРЭ 2.0. ооң девискээри улгады бээр.

АКШ-биле хамаарылга. 2025 чылда Россия биле АКШ-тың аразында хамаарылга өскерлишкыннер болурун манап турар, чөрүлдээр оожургаар, эки талазынче угланар.

БҮЗҮРЭЭР АЗЫ ЧОК?

Ат-сураглыг математик эртемденниң өттүр көрүүшкүнү, санаашкынынга ыңдыг белең бүзүрээр берге-ле. 2025 чылдың салым-чолунга чедир кыска үе арткан. Сидиктиң хуузуна санап тыпкан эртеминге кижитөрүүзү хуузуна аңгы билип, бодап алыр ужурлуг. Кым билер, ол часпайн-даа барып болур, ол ыңдыг чадава...

АФГАН – ООҢ ШОЛАЗЫ БЕ?

Ооң адазының ады – Кодомани деп кижит-дир. Суурнуң чурттакчылары ыңчаар адаар, оол боду аңаа төрүттүнген. Афган дээрже ооң шол ады болур, совет солдаттары оон үндүрген соонда, ол Афган деп шол атыг болу берген. Ол ыңчан-на бир Президент кижиниң салым-чолун сан-чурагайга тодарадып үндүрүпкен, ооң чуртталгазы-шупту дүгжүп, хүлүмзүрүү арын-шырайында

дола берген, таарзынганы илдең. Афган мынча деп чугаалаан: «Мен бодумну кижилерге таарымчалыг болу бээримни күзевес мен. Сан-чурагай кижилерниң чуртталгазын илередипкен ышкажыл, ында мээң кандыг-даа хамаарылгам чок...».

Түңнелинде, Президент Наджибулл беш өрзөл чер бажыңны, машина суй белзэн сунган. Шиллерниң мерген сөзү бар: «Сагыш-сеткили ажык кижиниң арнындан көскү», Сидик Афган чогумена ыңдыг кижит болган. Бурган чырык чер кырынга кайгамчык кижилерни бодарадып, чаяап каан болур. Ол өртемчейниң чаяалгазы-дыр...

Телефон дамчыштыр (ылаптыг шын) өг-бүлө кажан тударын, ажы-төл төрүттүнерин, аарый бээрин, чок апаарын ол математиктиг санаашкын-биле тодарадып үндүрүптер, 7000 ыңдыг бижимелдер ооң кыдыраажында демдеглеттинген, даштыкы күрүнелерниң хамаатылары, чаңгыс чер-чурттуглары, үнелел бижики санаары берге.

Сидик Афган Чөөн чүктүң болгаш Европаның төөгүзүн хандыр билер – төөгүчү эртемден. Ол хөй-хөй чурттарга лекция номчуп, математиканың кижиниң чуртталгазынга, салым-чолунга ужурдузалыын, ажыктыын, чаа методиканы хандыр тайылбырлап, ажыдышкыннарны кылып чорууру-биле ЮНЕСКО-нуң төөгүзүнче киргени анаа эвес.

– Афганистан дээрже ССРЭ ышкаш хөй-хөй омак-сөөк чоннар чурттап турар ыңдыг чурт болур. Афганчылар кажан төрүттүнгенин, чуртунуң келир үези кандыг болурун билдиргил сайгарып шыдавас, билиг-мергежили шоолуг ырак эвес боорга, Сидик оларга лекцияны хөй катап номчаан.

Славян чоннун төөгүзүн Сидик сан-чурагай эртеми-биле санап тыпканын ол мынчаар бижээн.

... 35 муң чылдар бурунгаар, палеолит эпохазының үезинде, амгы чаа Украинаның девискээринге көшкүн аймактар чурттап чораан, славян тургузу ыңчаар эгелзэн. Элзэн чүс чылдар иштинде чөөн чүк девискээринче тараан. Амгы Украинада Чернигов хоорай – бир дугаар славян төп ол болур. Эң-не бурунгу славян хоорай – Киев, «орус чоннун кавайы», а Чернигов хоорай оон элзэн бурунгу. Бир эвес Киев – иези, а Чернигов – кырган-ачазы (баштак аян-биле) бүгү орус чоннун хоорайларының иези, кырган-ачазы болур ышкажыл деп, Сидик Афган хүлүмзүрүг-биле чугаалаан.

Бир катап Сидик Украинага чаладып четкен, республиканың хөй-ниити «Знание» (Эртем) организациязы ооң солун, ажыктыг, боттуг лекциялары дээш аңаа 10 муң ажыг гонорар акша суй белек кылдыр сунган. Буянныг эртемден ол үеде радиациядан кортпайн, ажылдап алган акшазын бүрүнү-биле Чернобыльдың АЭС тудуундан ырак эвесе чурттап турар өг-бүлелерниң ажы-төлүнге суй белек садып берген.

Ол бодунуң өлүмүн санап тыпкан, чуртталгазында үш катап өлүмден чайлаан, Бурган авыралында.

– Бир эвес кым-бир кижит Бурганга азы азага бүзүрөвес чүве болза, амгы берге үени ажып эрттер күштү кайын алырыл?

– Ийе, амгы үеде бөдүүн кижилерге ону бодаары дыка берге: демократия бар, хлеб чок. Мурнувуста, база-ла белең эвес: хлеб бар – демократия чок. Арын-нүүр (совесть), хостуг чорук (свобода), чөптүг чорук (справедливость), дең эрге (равенство): орус дыл кырында бо сөстөрни хураңгайлап – СССР дээр. Амыдырал-чуртталганың бо бүгү онзагай бот-шынарын кижилер чуртталгазында үнелес чүве болза, эки талаже өскерли бээриниң чылдагааны турбас деп, Сидик демдеглээн. Сан-чурагай дугайында: 3, 7, 9 (үш булуңчук), ооң дугайында чургагы эртемден Сидик онзагай бижээн. А Виктор Гюгонуң бижээни: сан-чурагай, үжүк, нота. Билири, боданыры, күзээр. Шупту ыдыктыг сан-чурагай, ужурлар мында-дыр... Билиптери (чүвени энде-вези) сан-чурагай-биле холбап турары кайгамчык-тыр!...

Математиканы бүгү эртемнериниң хааны деп чоокку үеден эгелеп санап эгелзэн.

Пифагор: «Сан-чурагай дугайында билиг кижини бурганга чоокшудулап эккээр» деп бижээн. Ол эрте-бурунгу грек математик, философ болурунда аңгыда, ол катаптап чугаалаарына ынак: «Мен мерген угаанга өөрөтпейн, а бузуттуг чоруктан адырлырын өөредип чоруур мен» деп бижээн болгай. А Сидик Афган база-ла ол ыдык сан-чурагай дугайында анаа эвес бижээн. Пифагорнуң кол сагызыны – «шупту чүве саннарда туттунуп турар», кижитөрелгетени ону шын билер турган болза, делегей чаартылгада, бүгү чүве чурум, чыскаал езугаар болур дээнин Сидик база-ла бадыткап турар чүс хуузу ниитилел тургузуу дээш ажылдап турда, а бежен хуузу бодун бодап чурттап чоруур. «Араатан кижилер»... Кижитөрүлүг дириг амытаннарның сагыш-сеткилинде чырыткы от чок, өлүрер, оорлаар, күштеп-күчүлээр... Сагыш-сеткили хоозураан кижилер – черлик дириг амытаннардан дора, бөрү анаа-ла бөрүнү өлүрүп кааптас, иви-даа ивини чип турбас. Ол чүгле совет ниитилел тургузуунда эвес, өске чурттарда бар дөмөйлөшкөк чүүлдер-дир. Чоннарның езу-чаңчыл, чүдүлгесүзүүнде – Бурган деп сөс бар. Дээр-Тэңгерлер дугайында алыр болза, дөрт дугаар Дээр – дөрткү хемчег (ол материалдыг эвес, ында үе агып турбас), а Дээди оранда (хемчег) – төнчү чок.

Сидик Афганның үзел-бодалы оккур делгем.

– Мени Франция, АКШ база өске-даа улуг чурттар чалап турар, а Россия ийи дугаар төрзэн чуртум, мен чүгле бодум чуртумга херек мен. Кол улуг ажылымны Россияга бараалгадып, ам-даа чаа-чаа эртем ажыдышкыннарын бижип, төндүрбээн шаамда, өскээр барбас мен...

Сидик Афган чер кырында оккур сайзыралды (цивилизация) бир янзы көрүп турар. Бис Космос-биле тудуш дээди чаданың кижилери бис...

Лидия ИРГИТ,
журналист.

ЭПИДБАЙДАЛ

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң болгаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сентябрь 27, 28 хуннеринде эпидбайдал дугайында дыңнады.

Эрткен хонукта 72 кижиниң кадыы экижээн-даа болза, covid 19-тан аараан деп лабораторлуг бадыткалды 57 кижиге алган:

Кызылда – 33, Барыин-Хемчикте – 2, Каа-Хем кожуунда – 1, Кызыл кожуунда – 3, Мөңгүн-Тайгада – 1, Өвүрде – 3, Сүт-Хөлде – 1, Таңдыда – 9, Тожуда – 3, Улуг-Хемде – 1,

57 аарыг улустуң: эр улус – 17, херээжен улус – 40.

17 харга чедир – 17 кижиге, 18-49 харлыг – 32 кижиге, 50-64 – 4 кижиге, 65 хардан өрү – 4 кижиге аарып турар.

2021 чылдың январь 1-ден тура ниитизи-биле 11 781 кижиге аараан деп лабораторлуг бадыткалды алган.

Кызылдың эмнелгелеринде 272 кижиге стационарлыг эмнээш-кинни ап турар. Ооң иштинде 234 кижиге аараан деп лабораторлуг бадыткалды алган. Бичии уруглар – 18, иштиг херээжен чон – 20. Берге байдалда – 67 кижиге чыдар, ортумак байдалда – 204 аарыг улус бар.

ИВЛ аппаратта 17 аарыг улусту кошкан. Өкпезинде дегдирген 15 кижиге амбулаторлуг эмнээш-кинни ап турар, стационарда – 219 кижиге чыдар. Амбулаторлуг Covid-диагностика болгаш эмнээш-кин төвүнүн хайгааралында 257 кижиге турар.

Хостуг орун фондузу – 340 оруннун 20 хуузу тургузуп турар.

Комиссияның тургусканы-биле ковидтен аарааш мөчээн улустуң саны январь 1-ден тура 200 кижиге четкен.

Чаңгыс хунде Call-төптерже 1164 кижиге долгаан. Анализ харызының дугайында 219 смс-терни чоруткан. Тываның Кадык камгалал яамызының лабораторияларынга 389 ПЦР шинчилел-дерни чоруткан.

Чаа коронавируска удур улуг улустуң 80 хуузу (165 720 кижиге) тарыдар ужурулуг. Вакцинаның бирги компоненти-биле 107 747 кижиге, Спутник-лайт деп чаңгыс удаа салыр тарыдышкынны – 16 413 кижиге алган.

82 693 кижиге долу тарыдышкынны алган.

Бистиң корр.

Чарлал — Реклама

Байыр чедиришкени

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Сергей Хертекович КУЧУГЕ** Россия Федерациязының өөредилгезиниң хундүлүг ажилдакчызы, дээди категорияның башкызы, Барыин-Хемчик кожууннун хундүлүг чурттакчызы, хей санныг орден-медалдарның эдилекчизи, Тываның күш-культураның тергилни, РСФСР-ниң спортчу хоочуну бөгүн 78 харлап турар. Ачавыстың, кырган-ачавыстың, уйнуктарының кырган-ачазының төрүттүнген хунун таварыш-тыр изиг байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзеп тур бис!

В Кызыле открылось собственное производство резиновых изделий (резиновых покрытий, ковровых) для обустройства придомовых территорий, входных и лестничных групп, обустройства детских игровых площадок, стадионов, беговых дорожек.

Обращайтесь по телефону 89235512288

ИП Монгуш А.Г. ОГРН 320171900009564

Предприятию на постоянной основе **ТРЕБУЮТСЯ** квалифицированные работники: штукатуры-отделочники, рабочий по ремонту и обслуживанию зданий. **Обращаться по телефону** отдел кадров 8(39422)9-21-83, 9-10-20.

Администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» просит Вас опубликовать ИЗВЕЩЕНИЕ о проведении публичного слушания

В соответствии с постановлением администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 27.09.2021 года № 497 «О проведении публичных слушаний по изменению разрешенного использования (назначения) земельного участка» решил провести публичное слушание по вопросу изменения вида разрешенного использования земельного участка, с кадастровым номером 17:14:0101029:22 из категории земель населенных пунктов, находящийся по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 25 кв. 2, общей площадью 938,04 кв.м. с вида разрешенного использования «для ведения личного подсобного хозяйства» на вид разрешенного использования «магазина».

Дата проведения публичных слушаний: 01.11.2021 года.

Время начала публичных слушаний: 10:00 ч.

Место проведения публичных слушаний: В зале заседаний администрации Чаа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь ул. Ленина, 8.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрацией Чаа-Хольского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Утерянный аттестат о среднем общем образовании № 01705001027897, МБОУ СОШ № 1 с. Кызыл-Мажалык Барун-Хемчикского кожууна на имя Конгар Ачыты Артышовича, считать недействительным.

Хундүлүг реклама берикчилери!

Ажыл-агыйыңарны бурунгаарлапдып шимчедир болгаш сайзырадыры-биле, Тываның кожуннарында база Кызыл хоорайда тарап турар, неделяда ийи катап үнер ниитилел-политиктиг «Шын» солунга боттарыңарның болгаш ажыл-агыйыңарның дугайында медээлерни салдырарын сүмөлөп тур бис.

Бистиң өрткөтөривис силерни өөртүр!

Силерни болгаш силерниң төлээлеринерни 9.00 шактан 18.00 шакка чедир (суббота, улуг-хунде дыштаныр) Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда 100 дугаар бажында, 309 дугаарлыг кабинетте манап тур бис.

E-mail: tuvamedia@bk.ru, телефон 8(394) 22-2-18-10,

сот.телефон 8-923-267-07-49.

Бир чылдың дугуржулгазын чарып алган болзуңарза, силерге чиигелдени кылып бээр бис.

Бонус кылдыр силер болгаш ажыл-агыйыңар дугайында медээлерни Интернет четкизинде сайттарга чырыдар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

**Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:**
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29.32

**РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:**

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херчилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодадары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

**2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:**
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

www.kolhozник19.rp
КОЛХОЗНИК
ВСЕ ДЛЯ СЕНОКОСА
В ПРОДАЖЕ
КАРТОФЕЛЕКОПАЛКИ
ДЛЯ Т-25, МТЗ-82
А ТАКЖЕ ЗАПЧАСТИ
г. Абакан, ул. Игарская, 5 (р-н «Аян») г. Минусинск, ул. Чайковского, 49
8-901-678-9999